

אריה מורגנשטרן

השיבה לירושלים

חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל
בראשית המאה התשע-עשרה

הוצאת שלם, ירושלים התשס"ז

The Return to Jerusalem:
The Jewish Resettlement of Israel, 1800-1860

Arie Morgenstern

עורכי לשון: מוטי מאור, הניה קולומבוס
הפקה: מרינה פיליפודי ורחל קביץ

© 2007

כל הזכויות שמורות למרכז שלם,
רחוב הצפירה 22א, ירושלים

עיצוב עטיפה: אריקה הלבני
על הכריכה: טחנת הרוח במשכנות שאננים (1874)

הפצה: מרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים
טל' 560-5500 (02), פקס 560-5511 (02)
www.shalempress.co.il

מסת"ב 978-965-7052-40-2 ISBN

דאנאקוד 496-1048

Printed in Israel

הארץ מבשרת, הארץ מתעוררת, ארץ מה לשון אומרת:
זכרתי ימים הייתי ממלכת גברת, ביד השם עטרת תפארת,
גם עתה בי לא שום דבר נחסרת, בי התורה מתבררת,
בי היראה מתגברת, בי הנשמה משוחררת
מעוונותיה החקוקים בעט ברזל ועופרת,
ומדוע אני שחרחרת, בזויה מכבודי ושוממה מיושביי, ואני שכולה וגלמודה?
הלא אני ארץ חמדה, חמדת העליונים והתחתונים... מדוע אני מושפלת לכל דבר
שבקדושה להיות אחרון באחרונים ולא ראשון בראשונים?...

אמת מה נהדר ישיבת הארץ הטובה! אמת מה נפלא חיבת ארצנו!
אמת מה נאה קודש זיו הדר ישיבתה והליכתה,
שבתה וקימתה, שלותה ושלימותה! גם בחורבנה אין דמיונה,
בשממותה אין כמותה, בשלוותה אין כמוה,
טוב עפרה ואבניה, טוב תבואתה ופירותיה וירקותיה, טוב זכות אוריה,
טוב השגת תורתיה, טוב ריבוי מצותיה, טוב טהרת קדושתיה
טוב הליכות ד' אמותיה...

ולמה לא תעלו חורבנות ירושלים על ראש שמחתכם?
הלא תזכרו, הלא תבינו השבועה מימי קדמונים אם אשכחך ירושלים וגו'
מדוע היא נשכחת כמת מלב ולא מוצלחת?
שכחת הארץ הקדושה גורם חס ושלום אריכות הגולה...
ועד מתי לא תרוחם ירושלים. ועד מתי תרד קרן כלילת יופי עד ארץ,
ואין איש שם על לב, על ימין המלך כי הושב אחור מפני אויב...
והעיר הקדש אשר היתה משוש לכל הארץ נמסרה בידי נכרים.

מתוך איגרת תלמידי הגר"א מצפת, שנת תק"ע (1810)

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
יג	הקדמה הגלוי והסמוי במקורות הארכיוניים של התקופה
3	מבוא מאפייני ראשית העת החדשה בתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל
11	פרק א חידוש היישוב האשכנזי בירושלים בשנת תקע"ו (1816)
50	פרק ב תמיכת יהודי ליטא ורוסיה בפולין בעליית תלמידי הגר"א
87	פרק ג הפעילות למען יהודי ארץ ישראל ברחבי האימפריה העות'ומאנית
115	פרק ד גיוס תמיכה כלכלית למען היישוב היהודי בארצות מערב אירופה
147	פרק ה מניגודים להסדרים: מערכת הפשרות וההסכמים בין הכוללים
181	פרק ו מאבקה של ירושלים על ההגמוניה ביישוב היהודי בארץ ישראל
240	פרק ז אידיאולוגיה ומציאות בשאלת העלייה לארץ ישראל והירידה ממנה
291	פרק ח הדיון על אופיו ועל עתידו של היישוב בעיתונות היהודית באירופה

317	פרק ט השינויים בחברה היהודית ובהנהגה בירושלים בשנים תר"ח-תר"ך (1848-1860)
356	פרק י ראשית המודרניזציה בקרב יהודי ירושלים בשנים תרי"ד-תר"ך (1854-1860)
372	סיכום
382	הערות
546	רשימת ארכיונים
548	רשימת תעודות בכתב יד
554	ביבליוגרפיה כללית
571	רשימת איורים
575	מפתח

הקדמה

הגלוי והסמוי במקורות הארכיוניים של התקופה

במשך עשרות רבות של שנים היו ספונים בארכיונים פרטיים וציבוריים מקורות היסטוריים ראשוניים, ובהם מקורות חשובים ביותר, הקשורים בתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה. רוב המקורות האלה לא עמדו לרשותם של חוקרי ארץ ישראל בעבר, והם הולכים ונחשפים בממדים מפתיעים בשלושים השנים האחרונות. בניגוד לכתיבה הביוגרפית, המשפחתית, העדתית, המקומית והגיאוגרפית, או הכתיבה הסקטוריאלית, החלקית והאנכרוניסטית, אשר אפיינו כולן את ההיסטוריוגרפיה היישובית בעבר, וכן בניגוד לכתיבה ההיסטורית הערכית, ששללה את חשיבותו של היישוב בארץ בשל תלותו ביהודי הגולה ודבקתו באורחות הדת והמסורת היהודית, וזאת בעיקר מתוך השוואה לעליות הלאומיות המודרניות – בניגוד לגישות אלו, ספר זה מציע ראייה כוללת ובלתי תלויה של היישוב היהודי בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה, ובתוך כך הוא בוחן, על בסיס המקורות הארכיוניים החדשים, את מערכת היחסים שהתפתחה בינו ובין יהודי הגולה באותן שנים, על רקע המקום והזמן בתולדות העמים.

ראשון חוקרי ארץ ישראל בתקופה המודרנית היה אברהם משה לונץ (1854-1918), יליד קובנה שבליטא. לונץ עלה ארצה בצעירותו בשנת 1869,¹ ואחרי שנים מעטות, במהלך לימודיו בישיבת 'עץ חיים' בירושלים, החל בעבודה ספרותית ומחקרית בנושא ירושלים וארץ ישראל. בשנת 1879, כשהוא בן עשרים וחמש שנים, חלה לונץ בעיניו והתעוור. בעקבות כך ויתר לונץ על כתיבת מחקרים בתולדות ארץ ישראל בעת העתיקה ובימי הביניים והתמקד בתולדות היהודים בארץ ישראל במאה התשע־עשרה. מיעוט המקורות הכתובים הנוגעים לתקופה העתיקה והקושי לפענחם כאשר הוא מוגבל ממילא בשל עיוורונו היו, ככל הנראה, הסיבות העיקריות להחלטתו זו. את המחקר על המאה התשע־עשרה, לעומת זאת,

היה יכול לבסס על שמיעת עדויות בעל פה מפיהם של זקני ירושלים שעדיין חיו בימיו. לונץ סבר כי בעדויות שבעל פה טמון אוצר בלום של ידע היסטורי בעל ערך שחובה לדלותו מפי העדים שעדיין חיים, ויפה שעה אחת קודם, מפני ש"אם נחכה עוד בעריכתם או גם המקרים והסיפורים האלו ירדו לתהום הנשיה"². ואכן, הידע שצבר לונץ מעדויות אלו אפשר לו לקבל פרספקטיבה רחבה, מגוונת ופרטנית הרבה יותר מאשר זו שהיה יכול להפיק מן המסמכים והתעודות המעטות שעמדו אז לרשות המחקר.

עם זאת הבין לונץ, בהיותו חוקר בעל חוש ביקורת, שאין אפשרות להסתמך אך ורק על עדויות שבעל פה. מכיוון שידע את ערכן של תעודות היסטוריות, ניסה לונץ בכל כוחו לתור אחר מקורות כתובים בנייהתקופה. הייתה לו תחושה אינטואיטיבית נכונה שסוגים שונים ומגוונים של חומר תיעודי מפורזים במקומות רבים; רובם אפילו נגישים ונמצאים בהישג יד ממש, וצריך רק לדלותם. מדובר בעדויות היסטוריות המצויות בכתבי יד ובהם תקנות מתקופות שונות, דרשות, פסקי הלכה, פנקסי קהל, פנקסי בתי דין, שטרי קניין, שטרי כתובה וגיטין, מכתבים פרטיים עתיקים, חומר תיעודי של מוסדות דת, חינוך וחברה, חומר ארכיוני ממשלתי עותומאני וכן תעודות קונסולריות.³ לדבריו, אם לא יזדוּרו לאסוף את כל אלה, להעתיקם ולהדפיסם, לא יהיה אפשר לחקור כראוי את תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל.

לונץ הטיף למשימה ונחלץ בעצמו לממשה. כבר בראשית עבודתו המחקרית ייחד לונץ בקובצי ירושלים מדור מיוחד בשם "דובב שפתי ישנים", שבו הביא לדפוס תעודות היסטוריות בכתבן וכלשוּנן. מקוראיו היה נוהג לבקש כי יואילו לשלוח אליו תעודות המצויות בידיהם, כדי שיוכל לפרסמן ואף לעדכן ולתקן דברים שכבר כתב בספרו תולדות היהודים בארץ הצבי.⁴ את הביקורת נגד עצם קיומו של המדור הזה הדף לונץ בטענה כי "הקוראים הפשוטים לא ימצאו לפעמים עונג ותועלת במכתבי מסע או במכתבים פרטיים ישנים. אך בכל זאת חוב תחובב נפשנו לאסוף גם אבנים וחומר לבנין היכל קורות ארצנו הקדושה וקדמוניותיה... כי לולא בלויי המכתבים והתעודות המתגוללים בבתי הספרים, לא יכלו סופרי דברי הימים להוציא את מפעלם לאור".⁵ הוא גם מצר על כך שדורות ראשונים לא השכילו, מחמת העדר אוריינטציה היסטורית, לשמר את החומר התיעודי. לדעתו "אחינו בארץ הקדם לא ידעו להוקיר את ערך הזכרונות ולא שמו עליהם לב, מהם בלו ונרקבו ומהם נקברו עם בלויי הספרים".⁶

למרות חלקו החשוב של לונץ בפיתוח המודעות לתולדותיה של ארץ ישראל ויישובה היהודי, ראוי לבדוק אם הוא עצמו השכיל לכתוב את תולדות היישוב היהודי במאה התשע־עשרה בצורה שלמה ואמינה. האם הצליח לונץ לגשר בין המידע הפרטני שאסף ובין התמונה הכוללת, המתחייבת מתוך ראייה מקפת של כל האירועים החשובים? איך התייחס לעדויות שבעל פה שגבה? האם היה מודע לאפשרות שזקני ירושלים שטחו בפניו מידע בדרך סלקטיבית או פרשנית, דהיינו

הזכירו מקצת העובדות והתעלמו במכוון מאירועים אחרים? האם השימוש שעשה לונץ בעדויות אלו אכן שיקף את האמת ההיסטורית, או היה רק בבואה חלקית וסלקטיבית שלה?

לאור המידע הארכיוני המצוי בידינו כיום אפשר לומר כי כתיבתו ההיסטורית של לונץ הייתה, כרוח התקופה, עניינית אך סלקטיבית; נושאים מסוימים זכו לטיפול, ומן האחרים, חשוכים ככל שהם נראים בעינינו כיום, התעלם לחלוטין. הוא היטיב לתאר את היחסים בין היישוב היהודי בארץ ובין השלטונות המקומיים. כך, למשל, תיאר לונץ במדויק את פרטי פרשת רציחת היהודי חיים פרחי, ראש ממשלת הפחה של עכו, בשנת 1820, וכן את הירדרדות מערכות היחסים בין השלטונות ובין היהודים בעקבות כך. הוא הדין כאשר למרד הפלאחים בשנת תקצ"ד (1834) ומאבק היהודים להשגת פיצויים מן הפורעים בסיוע הקונסולים הזרים והשלטונות במצרים, וכך גם כאשר לתיאורי חורבן הגליל ברעש האדמה בשנת 1837 והשפעתו על גידול היישוב היהודי בירושלים. אולם פרשיות בנושאים פנימי-יהודיים אינן מוזכרות כלל בדבריו של לונץ; לכל היותר הוא התייחס אליהן בקצרה, כבדרך אגב. אל המחלוקת שפשתה בקרב כולל הפרושים בין סיעת 'החורבה' ובין סיעת 'החצר' מתייחס לונץ כאל מחלוקת סתמית בעלת אופי כלכלי.⁷ הוא נמנע מלפרט את שורשיה, אינו מתאר את תהפוכות מהלכיה במשך כעשרים שנה ומתעלם לחלוטין מנקודת השיא, כאשר אחרי חורבן הגליל הוטחו האשמות קשות נגד ראש הקהילה הצפתית, ר' ישראל משקלוב, כמי שנושא באחריות לחורבן.⁸ כך גם אין לונץ מזכיר את המחלוקת הקשה בקרב הנהגת הכולל הספרדי בירושלים, מחלוקת שנמשכה כחמש שנים ובמהלכה הודח מכהונתו הראשון לציון הרב יהודה ב"ר רפאל נבון, ובמקומו מונה הרב חיים אברהם גאגין לתפקיד החכם באשי בצו השולטן התורכי עבדול מג'יד. מעשה זה של הדחת רב ראשי מכהן היה אירוע שלא היה לו תקדים בתולדות ירושלים, ולפיכך אין ספק שלונץ ידע עליו, אך החשה ונמנע מלהזכירו.⁹ מלבד פרשיות אלו נמנע לונץ מלהתייחס גם לפרשת רדיפת העולים יוצאי צפון אפריקה בידי האליטה הרבנית של יוצאי תורכיה והבלקנים ב'כוללות העיר הספרדים' בירושלים;¹⁰ נמנע מלדון ברקע להקמת המיסיון האנגליקני בירושלים ובפרשיות הנלוות; לא דן בקשרים שקיימו תלמידי הגר"א (הגאון ר' אליהו בן שלמה זלמן) עם המיסיונרים המילניאריים; נמנע מלהזכיר את הציפייה המשיחית לשנת ת"ר (1840); התעלם מפרשת התנצרותם של שניים מבני העדה הפרושית בירושלים מחמת האכזבה בשל אייביאת המשיח, ועוד כהנה וכהנה. מסתבר כי לונץ שמע על כל הפרשיות הללו מזקני ירושלים, או לכל הפחות למד עליהן מתוך ספרים וקונטרסים שנדפסו בירושלים בסמוך לאירועים עצמם.¹¹

המכנה המשותף של כל הנושאים שלונץ התעלם מהם הוא היותם עימותים חברתיים פנימי-יהודיים; עימותים שלא זו בלבד שלא קידמו את התפתחות היישוב, אלא רבצו ככתם בליימחה על אישים, על משפחות ואף על עדות שלמות. הם היו

מסעירים מדיי מכדי שיאבדו בתהום הנשייה בתוך תקופה קצרה כל כך, וקרוב לוודאי שאי־העלאתם על הכתב מעידה על תפיסת עולם שצידדה בכתיבה היסטורית סלקטיבית ובעיון קפדני בשאלה מה ראוי ומה אינו ראוי להתייחסות פומבית מצד ההיסטוריון. ואכן, באחת מכתבותיו בעיתונות הודה לונץ כי הוא נוהג לערוך סלקציה קפדנית במידע המצוי בידו ואינו משתף כלל את קוראיו בתופעות שליליות בחיי היהודים בירושלים: "...לאלה מרחוק אשר שאלוני מדוע לא אטיף מלתי גם על המצב המוסרי של אחינו פה. חוק שמת לי לבלי לדבר במכה"ע (במכתבי העתים) על המצב המוסרי של אחינו פה, מטוב ועד רע – מטעם הכמוס עמדי – רק במכתבים מיוחדים הנני משיב תמיד לאלה מאוהבי אשר ישאלו את פי אדות הדבר הזה..."¹²

ההימנעות מאזכור פולמוסים אידיאולוגיים ומחלוקות בעלות אופי חברתי שאירעו במהלך המאה התשע־עשרה וההתייחסות אליהם כאל נושאים שאין ראוי לכתוב עליהם, מסלפות בהכרח את התמונה האמיתית והשלמה של התקופה כולה. למעשה, רק באמצעות בירור יסודי של כל העימותים האידיאולוגיים שהזינו את החברה היהודית במאה התשע־עשרה אפשר להבין את התהליכים ההיסטוריים הגדולים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל. התפיסה הסלקטיבית בכתיבה ההיסטורית בכלל והתפיסה ההיסטוריוגרפית של "כבוד אלקים הסתר דבר", המאפינת את כתיבתו של לונץ, אינן יוצאות דופן בכתיבה ההיסטורית.¹³ כזו היא גם כתיבתם של הגיאוגרף יהוסף שווארץ, של ד"ר אליעזר הלוי ושל אחרים.¹⁴ אולם הבעיה העיקרית של חקר ההיסטוריה היישובית לא הייתה עיוורונו הפיזי של לונץ ולא כתיבתו הסלקטיבית, אלא העדר המודעות של החברה המסורתית לחשיבות המחקר ההיסטורי בכלל ולשמירת התייעוד הקשור בכך בפרט. יש לציין כי במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה עדיין הייתה קיימת האפשרות להגיע לרוב החומר התייעודי של היישוב היהודי שהיה מצוי בארכיונים של מוסדות יהודיים בארץ ומחוצה לה. עד מלחמת העולם הראשונה היו בארץ ישראל ארכיונים ציבוריים לא מעטים. אלו נשמרו בזכות העובדה שבקהילות הספרדיות בארבע ערי הקודש הייתה רציפות הנהגתית ממחצית המאה השמונה־עשרה ואילך. החומר הארכיוני השתמר בידי ראשי העדה הספרדית בארבע ערי הקודש או בידי משפחות הרבנים והדיינים ובידי אלה שכינהו בתפקיד הראשון לציון והחכם באשי בירושלים.¹⁵ ארכיונים שלמים השתמרו עד לאותה תקופה גם בידי הנהגות הכוללים האשכנזיים, בידי בתי הדין שלהם ובידי משפחות רבנים. מלבד כל אלה היו גם פנקסים של חברות שונות שכללו מידע היסטורי רב, כגון פרטי ההוצאות וההכנסות הכספיות של המוסדות וכן רשימות שמיות מסודרות – פנקסי נישואין וגירושין, פנקסי לידות ופטירות, פנקסי חברות "ביקור חולים" ופנקסי החברא קדישא. בפנקסים אחרים שהשתמרו היו מתעדים פעילויות כלכליות בנכסי דלא־ניידי, בעיקר אותן עסקאות בין בני־הכולל לבין עצמם, שלא נרשמו בפנקסי בית המשפט המוסלמי (השרעי).

בתקופה האמורה עדיין הייתה קיימת האפשרות להגיע גם אל כל החומר שהיה מצוי בארכיונים של מוסדות יהודיים בחוץ לארץ. הראשון שבהם היה המרכז היהודי בקושטא, בירת האימפריה העות'מאנית, שבו רוכזה ההתכתבות בין 'פקידי ארץ ישראל בקושטא' (להלן 'פקידי קושטא') ורבני האימפריה העות'מאנית ובין היישוב היהודי בארץ ישראל. מרכז שני, שנמצא במערב אירופה ואליו הייתה הגישה נוחה יותר מאשר לקושטא, היה הארכיון של ארגון 'הפקידים והאמרכלים שבאמשטרדם' (להלן 'הפקוא"מ'), שהוקם בשנת 1809. מרכז זה עדיין היה פעיל עד מלחמת העולם הראשונה, והיה לו ארכיון מסודר ובו עשרות אלפי מכתבים. מרכז נגיש אחר במערב אירופה היה זה של משה מונטיפיורי ויהדות אנגליה, שאף להם היו ארכיונים גדולים ועשירים. גם לבית משפחת רוטשילד ולחברת 'כל ישראל חברים' היו ארכיונים שמורים היטב. חומר תיעודי רב על הקשר עם ארץ ישראל היה קיים גם בארכיונים של הקהילות היהודיות ברחבי התפוצה היהודית בעולם: באימפריה העות'מאנית, במערב אירופה ובמזרח ובאוספים פרטיים של מנהיגי הציבור היהודי בגולה.

ואולם למרות מודעותם של לונץ, חבריו ותלמידיו ממשיכי דרכו לחשיבותו של החומר הארכיוני, הם לא הצליחו לעשות בו שימוש, והשעה הוחמצה. מרבית הארכיונים הנזכרים אבדו ואינם. בגבור מצוקות העתים של ימי מלחמת העולם הראשונה התפזרו רוב כתבי היד והחומר הארכיוני שהיו בארץ ישראל. מקצתם נמכרו תמורת מזומנים בתקופה שבה פסקו לפעול צינורות התמיכה מחוץ לארץ, ומקצתם אבדו במהלך המלחמה, הרדיפות וההרס הכללי.¹⁶ כזה היה גם גורלו של רוב החומר הארכיוני שהיה קיים בחוץ לארץ. הוא אבד בעקבות שתי מלחמות העולם וחורבן המרכזים היהודיים הגדולים באירופה.

מלבד חומר ארכיוני מסודר אשר הציג תמונת מצב שנמשכה עשרות שנים בתולדות היישוב ואבד לנצח, אבדו גם אלפי מכתבים שהוחלפו במאה התשע-עשרה בין יהודי ארץ ישראל ובין קרובי משפחתם בגולה, ובהם תיאורים אישיים של הקורות אותם בארץ ישראל. מכתבים אישיים כאלה לא השתמרו בידי בעליהם או משפחותיהם בשל תנאי הסביבה הקשים שבהם חיו היהודים וכן בשל חוסר המודעות לחשיבותם של המכתבים והזיכרונות בחברה היהודית המסורתית.¹⁷ מלבד אי-שמירתם של מכתבים אישיים ישנים הטיל כולל הפרושים, למשל, מגבלות מסוימות על עצם שיגור מכתבים פרטיים מן הארץ, ואלה הופיעו כבר ב"תקנות החלוקה" משנת 1823. על מנת להימנע מלהוציא דיבת הארץ רעה נאסר על בנייהכולל לכתוב על המצב הכללי בארץ ישראל או להביע דברי ביקורת על ההנהגה הפרושית בארץ.¹⁸ סיבות אחרות לעובדה שכמעט אין מוצאים סוג זה של מקורות, לא בארכיונים בארץ ישראל ואף לא בארכיונים בחוץ לארץ, קשורות בתהפוכות הגורל שחוו היהודים במקומות רבים – תקופות של מלחמות, רדיפות, חורבן קהילות ונדודי משפחות בתהליכי הגירה ועלייה. היו מכתבים וספרי זיכרונות שהושמדו בשריפות שפרצו באזורים מיושבים או הושמדו במכוון בתחנות

ההסגר של ערי החוף מתוך חשש שהם נושאים נגיפי מגפות. במערב אירופה נהגו לעשן את המכתבים, ואילו בארצות המזרח היו שורפים מפאת החשש הזה לא רק ספרים וכתבי יד, אלא אפילו כלי בית. מלבד סיבות אלו, קרוב לוודאי שמכתבים רבים הושמדו בכוונת מכוון מלכתחילה, מחשש שייתפסו בידי השלטונות העוינים. מדובר בעיקר ביוצאי רוסיה, פולין וליטא שהיו להם קרובים בארץ ישראל, והם נחשדו בידי שלטונות ארצם בחוסר נאמנות ולעתים אף בריגול לטובת השלטון העותומאני ששלט אז בארץ ישראל.

כך הגיעו לידינו רק שני אוספי מכתבים אישיים ששלחו שני עולים מגרמניה לקרוביהם בחוץ לארץ. האחד הוא אוסף מכתבים ששלחו אליעזר ברגמן וסילא אשתו מהארץ לקרוביהם בין השנים תקצ"ה-תרי"ב (1835-1852). אוסף המכתבים התגלה כמאה שנים אחר כך כשהוא שמור היטב בעליית הגג של משפחת רוזנבאום בעיר וירצבורג שבגרמניה.¹⁹ אוסף המכתבים השני התגלה בארכיון העירוני של פוטסדם שבגרמניה, והוא כולל את המכתבים ששלח הגיאוגרף יהוסף שווארץ לאחיו ר' חיים שווארץ שבהירפן במשך למעלה משלושים שנה, בין השנים תקצ"ב-תרכ"ה (1832-1865). למכתביו של יהוסף שווארץ ולערכם מבחינה היסטורית נתייחס בפירוט בהמשך.

דוגמה נוספת לאבדן חומר ארכיוני, שנבע ככל הנראה ממגמות של חוסר עניין או הסתרת מידע לארצות, היא פרשת שריפת ארכיונו העשיר של משה מונטיפיורי באחוזתו בעיר רמסגייט שבאנגליה. מאז 1834 ובמשך כחמישים שנה היה מונטיפיורי מעורב בענייני היישוב היהודי בארץ ישראל. בעקבות כך הגיעו אליו אלפי פניות של בקשות סיוע בענייני היישוב מצד ארגונים ציבוריים ואישים פרטיים. להוותנו נשרף הארכיון הגדול של מונטיפיורי בכוונת מכוון, לאחר פרסום שני הכרכים של יומני מונטיפיורי שכתב וערך מזכירו ד"ר אליעזר הלוי בשנת 1890. את ההוראה לשרוף את הארכיון נתן יורשו ובן אחיו של משה מונטיפיורי, יוסף סבאג מונטיפיורי, לרב שיינדל, השוחט של משפחת מונטיפיורי וקהילת רמסגייט.

החוקרים נחלקו ביניהם בשאלות הנוגעות להשמדת הארכיון: מה היו הסיבות לכך? האם היה משה מונטיפיורי מודע להוראה? האם הייתה זיקה בין שריפת הארכיון ובין פרסום היומנים של מונטיפיורי בידי מזכירו ד"ר אליעזר הלוי? יש הסבורים שאכן הייתה זיקה כזאת, והשורפים ביקשו להפוך את היומנים שנדפסו להיסטוריה הרשמית של מונטיפיורי ולמנוע כתיבת גרסה היסטורית שונה על פי המסמכים האותנטיים שהיו בארכיון.²⁰ בין כך ובין כך, הרב שיינדל לא מילא אחר ההוראה כלשונה והסתיר כמה קבצים מן הארכיון המקורי באזורים שונים באחוזת מונטיפיורי. עם הקבצים שניצלו מן השריפה נמנים כל חמשת המפקדים של יהודי ארץ ישראל שערכו נציגי מונטיפיורי מאז שנת 1839 ועד שנת 1875, ובהם רישום שמי של יהודי ארץ ישראל ומידע בסיסי ביותר עליהם – פירוט מצבם המשפחתי, מצבם הכלכלי ושנת עלייתם לארץ. קבצים אחרים שניצלו מן השריפה הם

מכתבים ששלחו יהודי ארץ ישראל בשנים 1839 ו-1849, ובהם מידע חשוב על התכניות לפרודוקטיביזציה ולרכישת קרקעות לשם התיישבות חקלאית של יהודים בארץ ישראל בתקופה האמורה. שריפת הארכיון, שההיסטוריון היהודי הבריטי ריצ'רד ברנט הגדיר אותה מעשה של "שואה ונדליסטית"²¹, הותירה פצע עמוק מבחינת היכולת לתאר בצורה מסודרת את הציפיות, את התגובות ואת היחסים שבין היישוב ובין מונטיפיורי ויהודי אנגליה בתקופה הנחקרת.

על פי כל האמור לעיל אפשר להבין מדוע לא נכתבו תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה כחטיבת זמן עצמאית ומוכחנת. רוב החוקרים שעסקו בפרק זה בתולדות היישוב התבססו על מקורות ומחקרים ספורדיים, לכל היותר; והואיל ולא היה בידיהם חומר מקורי משמעותי, הם העדיפו לצמצם את הדיון בתקופה זו ולדחוק אותו לחלק הכללי שבפרקי המבוא. זאת ועוד: בשל העדר מידע ממשי על המחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה הם השליכו עליה, מתוך גישה אנכרוניסטית, את הידוע להם מן המחצית השנייה של המאה;²² ואף את זה הם עשו באופן מקוטע וחלקי, נעדר רציפות ונעדר משמעות היסטורית.

המקור הארכיוני הראשון והעיקרי שאפשר כתיבה היסטורית משמעותית של פרק זה בתולדות היישוב הוא ארכיון 'הפקידים והאמרכלים באמשטרדם' (הפקוא"מ). כל המחקרים שנכתבו שלא על בסיס מקור ארכיוני עשיר זה לוקים באופן בסיסי בהעדר נתונים, וממילא לוקים בהבנת המשמעויות ההיסטוריות של התקופה. מתוך כל החומר הארכיוני הרב שהיה בזמנו בידי ארגוני הסיוע ליהודי ארץ ישראל, זהו הארכיון היחיד שהגיע לידינו בצורה מסודרת, עשיר בהיקף ובכמות, אף שלא בשלמותו. לשבחם של פקידי הארגון יש לציין כי לולא המודעות שלהם לערכו של החומר התיעודי ששימרו, הייתה עלולה לרדת כליה גם עליו במלחמת העולם השנייה. מחשש שמא ייזוק במוראות המלחמה הכניסו פקידי הארגון את העתקי האיגרות ששלח הארגון לתוך ארגז עץ והטמינו אותו מתחת לאחד הגשרים באמשטרדם. אחרי המלחמה התגלה הארגז, ובו קרוב לשבעת אלפים עמודים בכתב יד צפוף, המשתרעים על פני חמישה־עשר כרכים גדולים.²³ לצערנו, חלק הארי של ארכיון זה – אלפי איגרות שנשלחו אל הארגון מארץ ישראל, מקהילות ישראל, מארגונים וממוסדות שונים – נשמד בשואה. נותרו בו לפליטה, בדרך נס, בעיקר אלפי העתקי האיגרות ששלח הארגון בשנים 1826-1870.

לא נפריז אם נאמר כי גילוי איגרות הפקוא"מ בהולנד, הבאתן לישראל והדפסת האיגרות מן השנים תקפ"ו-תקפ"ח בידי פרופ' יוסף יואל ריבלין ובנימין ריבלין,²⁴ היו פריצת דרך בחקר תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל בזמן החדש. אפשר בהחלט להגדיר את האיגרות, מבחינת איכותן וכמותן, כאוצר המקורות הגדול והחשוב ביותר לחקר היישוב היהודי בארץ ישראל במאה התשע־עשרה.

מדובר באלפי העתקי איגרות ששלח ארגון הפקוא"מ בתקופה הנודונה לקשת רחבה של מוסדות, ארגונים ואנשים: לכוללים השונים בארץ ישראל ולא־א־א־

ביבליוגרפיה כללית

- אביעזר בן יצחק מטיקטין, שערי צדק לזרע יצחק (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ג).
- אביר, מרדכי, "המרד נגד השלטון המצרי בארץ ישראל בשנת 1834 ורקעו", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1961.
- אבישר, עודד (עורך), ספר חברון (ירושלים: כתר, תש"ל).
- אבישר, עודד (עורך), ספר טבריה (ירושלים: כתר, תשל"ג).
- אטינגר, שמואל, "תקנות 1804", העבר כב (תשל"ז), עמ' 87-110.
- אטקס, עמנואל, ליטא בירושלים (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ב).
- אידל, משה, "בין הקבלה הנבואית לקבלת ר' מנחם מנדל משקלוב", בתוך הגר"א ובית מדרשו, ערכו משה חלמיש, יוסף ריבלין ורפאל שוח"ט (רמת גן: בראילן, תשס"ג), עמ' 173-184.
- אידל, משה, "מבוא", בתוך אהרן זאב אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל (ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"א).
- אלבוים-דרור, רחל, החינוך העברי בארץ ישראל, א-ב (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ן).
- איש שלום, מיכאל, מסעי נוצרים לארץ ישראל (תל אביב: עם עובד ודביר, תשכ"ו).
- אליאב, מרדכי, אהבת ציון ואנשי הו"ד: יהודי גרמניה וישוב ארץ ישראל במאה הי"ט (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד, תשל"א).
- אליאב, מרדכי, ארץ ישראל וישובה במאה הי"ט (ירושלים: כתר, תשל"ח).
- אליאב, מרדכי, בחסות ממלכת אוסטריה (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ו).
- אליאב, מרדכי, "יהודי הולנד והישוב בארץ ישראל במאה הי"ט", בתוך מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ערך יוסף מכמן (ירושלים: המרכז לחקר יהדות הולנד, האוניברסיטה העברית, תשמ"ט), כרך ב, עמ' 139-158.
- אליאב, מרדכי, הישוב היהודי בארץ ישראל בראי המדיניות הגרמנית (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד, תשל"ג).
- אליהו בן שלמה זלמן, עלים לתרופה (מינסק: חסר מו"ל, תקצ"ו).

- אליהו בן שלמה זלמן, פירוש לספר משלי (שקלוב: חסר מו"ל, תקנ"ח).
- אליהו בן שלמה זלמן, פירוש לספרא דצניעותא (וילנה והורודנה: חסר מו"ל, תק"ף).
- אלמליח, אברהם, הראשונים לציון (ירושלים: ראובן מס, תשל"ל).
- אלפסי, יצחק, "תעודות לתולדות הישוב הישן", שנתון אוניברסיטת בראילן ג (תשכ"ה), עמ' 216-224.
- אסולין, הדסה, מיפקד יהודי ארץ ישראל (תקצ"ט-1839) (ירושלים: מרכז דינור, תשמ"ז).
- אסף, דוד, דרך המלכות - ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ז).
- אסף, דוד, "כבוד אלקים הסתר דבר": פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל", קתדרה 68 (תשנ"ג), עמ' 57-66.
- אסף, דוד, "מוולין לצפת: דיוקנו של ר' אברהם דוב מאוורוץ' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 223-279.
- אפרתי, נתן, העדה הספרדית בירושלים ת"ד-תרע"ז (1840-1917) (ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ס).
- אקר, יהושע, "הבאורגיאן של אוג'אק היניצ'רים - ביוגרפיה של תפקיד", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של אוניברסיטת תל אביב, תשס"ב.
- בארון, שלום, "מתולדות הישוב בירושלים", בתוך ספר קלוזנר (תל אביב: חסר מו"ל, תרצ"ז), עמ' 302-312.
- בורנשטיין-מקוביצקי, לאה, "המשפחה היהודית באיסטנבול במאות ה-18 וה-19 כיחידה כלכלית", בתוך ארוס אירוטין ואיסורים - מיניות ומשפחה בהיסטוריה, ערכו ישראל ברטל וישעיהו גפני (ירושלים: חסר מו"ל, תשנ"ה), עמ' 305-333.
- בורנשטיין-מקוביצקי, לאה, "ספרות ההלכה בתורכיה, יוון והבלקנים, בשנים 1750-1900", פעמים 86-87 (תשס"א), עמ' 124-174.
- בורנשטיין-מקוביצקי, לאה, פנקס בית הדין בקושטא (לוד: הוצאת אורות יהדות המגרב, תשנ"ט).
- בוזילי, קונסטנטין, זכרונות מלבנון 1839-1847 (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ד).
- בית הלוי, ישראל דוד, תולדות יהודי קאליש (תל אביב: הוצאת המחבר, תשכ"ה).
- בלונדהיים, משה, "כלי תקשורת תרבותיים במעבר - מהדרשה המסורתית לעיתונות היהודית", קשר 21 (1977), עמ' 63-79.
- בן-אריה, יהושע, ארץ ישראל במאה הי"ט: גילוייה מחדש (ירושלים: כרטא והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 1970).
- בן-אריה, יהושע, "היציאה החלוצית של יהודי ירושלים מחוץ לחומות, עד העליה הראשונה (1882)", שלם א (תשל"ד), עמ' 331-376.
- בן-אריה, יהושע, עיר בראי תקופה, א-ב (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ז-תשל"ט).
- בן-יעקב, אברהם, ירושלים בין החומות (ירושלים: ראובן מס, תשל"ז).

בנייעקב, מיכל, "העליה מצפון אפריקה לארץ ישראל במהלך המאה ה-19", בתוך ציון וציונות: בקרב יהודי ספרד והמזרח, ערכו זאב הרווי, גלית חזן-רוקס, חיים סעדון ואמנון שילוח (ירושלים: משגב ירושלים, תשס"ב), עמ' 290-317.

בן נאה, ירון, "סיועה של קהילת איסטנבול ליהודי א"י במאה השבע-עשרה", קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 65-106.

בניהו, מאיר, "ה'חברה הקדושה' של רבי יהודה חסיד ועלייתה לארץ ישראל", ספונות ג-ד (תש"ך), עמ' קלג-קפב.

בניהו, מאיר, "חמש שנים שעשו את ירושלים לבוקה ומבוקה ומבולקה (תר"א-תר"ה)", אסופות ו (תשנ"ב), עמ' רמז-תכא.

בניהו, מאיר, "קהל אשכנזים בירושלים (תמ"ז-תק"ז)", ספונות ב (תשי"ח), עמ' קכת-קפט.

בניהו, מאיר, "קונטרס על חלוקת כספי א"י מארצות אשכנז לר' יוסף דוד עייאש", סורא א (תשי"ד), עמ' 103-155.

בניהו, מאיר, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, א-ב (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ט).

בניהו, מאיר, "הרעב בירושלים בשנת תר"ו", ירושלים ב (תשכ"ד), עמ' עד-פח.

בניהו, מאיר, "תשובה לר' בנימין מרדכי נבון", סיני כד (תש"ט), עמ' רה-ריד.

בן צבי, יצחק, מחקרים ומקורות (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשכ"ט).

בריאשר, שלום, "היהודים באפריקה הצפונית ובמצרים", בתוך תולדות היהודים בארצות האיסלאם, א, ערך שמואל אטינגר (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"א), עמ' 121-196.

ברטורא, אברהם, בלב קשוב: תולדות אליעזר ברגמן איש ירושלים תקנ"ט-תר"ב (1799-1852) (ירושלים: הוצאת המחבר, תשמ"ג).

ברטורא, אברהם (עורך), ישאו הרים שלום (ירושלים: הוצאת המחבר, חסרה שנת דפוס).

ברטל, ישראל, גלות בארץ: ישוב ארץ ישראל בטרם ציונות (ירושלים: הספרייה הציונית, תשנ"ה).

ברטל, ישראל, "היציאה מן החומות – התפשטות הישן או ראשית החדש?" בתוך ירושלים בתודעה ובמדיניות הציונית, ערכה חגית לבסקי (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"ט), עמ' 17-33 (וגם בתוך ברטל, גלות בארץ, עמ' 296-312).

ברטל, ישראל, ירושלים לדורותיה, יחידה 9 (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשנ"א).

ברטל, ישראל, "מבשר ומודיע לאיש יהודי: העיתונות היהודית כאפיק של חידוש", קתדרה 71 (תשנ"ד), עמ' 156-164.

ברטל, ישראל, "משה מונטיפיורי וארץ ישראל", קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 149-160.

ברטל, ישראל, "תוכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של משה מונטיפיורי לארץ ישראל (1839)", שלם ב (תשל"ו), עמ' 231-296 (וגם בתוך ברטל, גלות בארץ, עמ' 100-160).

- ברנאי, יעקב, אגרות חסידים מארץ ישראל (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ם).
- ברנאי, יעקב, היסטוריוגרפיה ולאומיות (ירושלים: מאגנס, תשנ"ה).
- ברנאי, יעקב, "הנהגת הקהילה היהודית בירושלים במחצית המאה הי"ח", שלם א (תשל"ד), עמ' 271-316.
- ברנאי, יעקב, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח בחסות פקידי קושטא (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ב).
- ברנאי, יעקב, "לקראת תמורות בירושלים במאה הי"ט", סיני פא (תשל"ז), עמ' קנא-קנה.
- ברנאי, יעקב, "לתולדות האשכנזים בארץ ישראל בין השנים תפ"א-תקל"ז (1720-1777) והתמיכה הכלכלית בהם", שלם ב (תשל"ו), עמ' 193-230.
- ברנאי, יעקב, "מעמדה של 'הרבנות הכוללת' בירושלים בתקופה העות'מאנית", קתדרה 13 (תש"ם), עמ' 47-69.
- ברנאי, יעקב, "העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט", בתוך פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ערכו יהודה בן-פורת, בן-ציון יהושע ואהרן קידר (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ג), עמ' 129-140.
- ברנאי, יעקב, "עורתו של ר' אליעזר ברגמן למערבים בירושלים", בתוך ותיקין, ערך חיים זאב הירשברג (רמת גן: חסר מו"ל, תשל"ה), עמ' 117-125.
- ברנאי, יעקב, "קווים לתולדות קהילת קושטא במאה הי"ח", בתוך מקדם ומים: מחקרים ביהדות ארצות האסלאם, ערכו יעקב ברנאי, צבי יהודה ועודד בוסתנאי (חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה, תשמ"א), עמ' 53-66.
- ברנאי, יעקב, "קופת ארץ ישראל באיזמיר במאה הי"ט", בתוך תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, ערכו שמואל אלמוג, ישראל ברטל, מיכאל גרץ ואחרים (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"ח), עמ' 135-148.
- ברפמן, יעקב, ספר הקהל, כרך ב (סנט פטרבורג: חסר מו"ל, 1875) (רוסית).
- בשן, אליעזר, "זיקתם של יהודי המזרח לארץ ישראל והתקווה המשיחית בכתבי נוצרים בין המאות הי"ז והכ"ו", שנתון אוניברסיטת בראילן יד-טו (תשל"ז), עמ' 160-175.
- גאגין, חיים אברהם, ספר התקנות וההסכמות (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ב).
- גאון, משה דוד, יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה, א-ב (ירושלים: הוצאת המחבר, תרפ"ח-תרצ"ה).
- גאון, משה דוד, "צרות תעודות עתיקות", ירושלים א (תש"ח), עמ' קסו-קעט.
- גוטליב, שמואל נת, אהלי שם (פינסק: חסר מו"ל, תרע"ב).
- גור-אריה, יוסף, חסידות חב"ד בחברון (תל אביב: הוצאת להבות, תשס"א).
- גינזבורג, שאול, כתבים היסטוריים (תל אביב: דביר, תש"ד).
- גלבר, נתן מיכאל, "ד"ר אלברט כהן וביקורו בירושלים", ירושלים ב (תש"ט), עמ' קעה-קצה.
- גלבר, נתן מיכאל, היהודים והמרד הפולני (ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ג).

- גלבר, נתן מיכאל, "יצחק דויטש גבאי של יהודי אוסטריה בארץ ישראל", ירושלים ה' (תשט"ו), עמ' שז-שיח.
- גלבר, נתן מיכאל, "לתולדות בית הספר למל", ירושלים א (תש"ח), עמ' צה-ריט.
- גלבר, נתן מיכאל, "משה זאקס", סיני א (תרצ"ח), עמ' תקסח-תקפג.
- גלבר, נתן מיכאל, "נפוליון הראשון וארץ ישראל", בתוך ספר דינבורג, ערך יצחק בער (ירושלים: בית המדרש למורים העבריים בירושלים, תש"ט), עמ' 263-288.
- גלבר, נתן מיכאל, "עליית יהודים מבוהמיה וגליציה לארץ ישראל", ירושלים ד (תשי"ג), עמ' רמג-רנא.
- גלבר, נתן מיכאל, "שאלת ארץ ישראל בשנים 1840-1842", מאסף ציון ד (תר"ץ), עמ' 44-66.
- גליס, יעקב, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, א-ג (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ה).
- גרבר, חיים, "לתולדות היהודים בקושטא במאות י"ז-י"ח", פעמים 12 (תשמ"ב), עמ' 27-45.
- גרייבסקי, פנחס, זכרון לחובבים הראשונים, חוברת א-כ (ירושלים: הוצאת המחבר, תרפ"ז-תרפ"ט).
- גרייבסקי, פנחס, זכרונות קדומים (ירושלים: הוצאת המחבר, תרפ"ח).
- גרייבסקי, פנחס, מגנזי ירושלים (ירושלים: הוצאת המחבר, תר"ץ-תרצ"ח).
- גרייבסקי, פנחס, פנקס ירושלים (ירושלים: הוצאת המחבר, תר"ץ).
- גרץ, מיכאל, הפריפריה הפכה למרכז (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ז).
- גת, בן ציון, הישוב היהודי בארץ ישראל 1840-1881 (ירושלים: אגודת הגימנסיה העברית, תשכ"ג).
- דינבורג, בן ציון (דינור), "מארכיונו של החכם באשי ר' אברהם חיים גאגין", מאסף ציון א (תרפ"ו), עמ' 84-121.
- דינור, בן ציון, במפנה הדורות (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ב).
- דנציג, אברהם, שערי צדק (וילנה: חסר מו"ל, תקע"ב).
- דסלר, ראובן דב (עורך), שנות דור ודור, קובץ תעודות, א-ב (ירושלים: מסורה, תש"ס-תשס"ד).
- הברמן, אברהם מאיר, "פשרה בין שני שלוחי צפת", ספונות ז (תשכ"ג), עמ' רנז-רסו.
- הורביץ, אלעזר, מוסד היסוד (ירושלים: הוועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח).
- הורוביץ, חיים הלוי, חבת ירושלים (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ד).
- הילמן, דוד צבי, אגרות בעל התניא ובניידורו (ירושלים: חסר מו"ל, תשי"ג).
- היילפרין, ישראל, העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל (תל אביב: שוקן, תש"ז).
- הירש, יעקב שלום, "בירורים לתולדות הפקידים והאמרכלים של אמשטרדם", ציון מז (תשמ"ב), עמ' 83-87.

הירשברג, חיים זאב, "המפנה במעמדה של ירושלים במאה הי"ט", בתוך יד יוסף יצחק ריבלין, ערך חיים זאב הירשברג (רמת גן: מכון ריבלין, אוניברסיטת בר-אילן, תשכ"ד), עמ' 78-107.

הירשברג, חיים זאב, תולדות היהודים בצפון אפריקה, א-ב (ירושלים: מוסד ביאליק, 1965).

הכהן, יהודה בכ"ר שלמה, אהלי יהודה (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ג).
הלוי, שושנה, "אגרת הכוללת" נגד ייסוד בית ספר למל", קתדרה 5 (תשל"ח), עמ' 197-209.

הלוי, שושנה, ספרי ירושלים הראשונים (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ו).
הלוי, שושנה, "קונטרס 'עדות לישראל'", בתוך ספרי ירושלים הראשונים (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ו), עמ' 265-274.

הראל, ירון, "מעמדם ותדמיתם של בנייפיג'וטו בעיני המושבה הצרפתית בחלב הראל, 1784-1850", מיכאל יד (תשנ"ז), עמ' קעא-קפו.

וינשטיין, מנחם, "תוכניות לתיקונים בישוב היהודי בירושלים במחצית המאה הי"ט – מכתבי פראפעסער באנאווענטורא", שנתון אוניברסיטת בר-אילן ו (תשכ"ח), עמ' 339-356.

וילנסקי, מרדכי, חסידיים ומתנגדים, א-ב (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ו).
וינוגרד, ישעיהו, אוצר ספרי הגר"א (ירושלים: מכון כרם אליהו, תשס"ג).
ויספיש, [ראובן אליצור], אש"ד הנחלים (ירושלים: הוצאת המשפחה, תשנ"ב).
ולנשטיין, מאיר, "כתב יד גאסטר 975: תזכיר של כולל הספרדים בירושלים בשנת תרט"ו", ציון מג (תשל"ח), עמ' 75-96.

ורטה, מאיר, "רעיון שיבת ישראל במחשבה הפרוטסטאנטית באנגליה בשנים 1790-1840", ציון לג (תשכ"ח), עמ' 145-179.

זהר, צבי, "בני פלטיין של מלך: טעם החיים היהודיים בארץ ישראל על פי כתבים של חכמים ספרדים מורחים מארץ ישראל 1777-1849", בתוך ארץ ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ערך אביעזר רביצקי (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ח), עמ' 326-358.

זק, ברכה, "ארץ ישראל, הזוהר וקבלת צפת: כמה הערות", בתוך ציון וציונות: בקרב יהודי ספרד והמזרח, ערכו זאב הרווי, גלית חזן-רוקם, חיים סעדון ואמנון שילוח (ירושלים: משגב ירושלים, תשס"ב), עמ' 51-79.

חיים, אברהם, "מקורות ותעודות לתולדות העדה הספרדית בירושלים העות'מאנית", שבט ועם ז (תשל"א), עמ' 143-172.

חיים, אברהם, תעודות מן האוסף של אליהו אלישר (ירושלים: כרטא, תשל"ו).
חיים בן יצחק מוולוז'ין, נפש החיים (ירושלים: חסר מו"ל, תשל"ג).
טובי, יוסף, "המרכזים היהודיים באסיה", בתוך תולדות היהודים בארצות האיטלאם, א, ערך שמואל אטינגר (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"א), עמ' 3-70.
טולידאנו, יעקב משה, אוצר גנזים (ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ך).

- טולידאנו, יעקב משה, נר המערב (ירושלים: הוצאת לונץ, תרע"א).
- טולידאנו, יעקב משה, "פנקס בית הדין בצפת", ירושלים ה' (תשט"ו), עמ' רלב-רנו.
- טולידאנו, יעקב משה, "תעודות על ר' יהודה זרחיה אזולאי", ירושלים ג (תשי"א), עמ' קלה-קנד.
- יזרעאל, רמי, "בית העלמין הספרדי הקדום בהר הזיתים", אריאל 123-122 (1997), עמ' 9-49.
- יזרעאל, רמי, אבני דרך בידיעת הארץ (ירושלים: הוצאת אריאל, תשס"ד).
- יחזקאל פייבל בן זאב וולף, ספר תולדות אדם (דיהרנפורט: חסר מו"ל, תקס"א).
- ילין, איטה, לצאצאי (ירושלים: חסר מו"ל, תשל"ט).
- ילין, יהושע, זכרונות לבן ירושלים (ירושלים: חסר מו"ל, תרפ"ד).
- יערי, אברהם, אגרות ארץ ישראל (תל אביב: מסדה, תש"ג).
- יערי, אברהם, זכרונות ארץ ישראל (תל אביב: חסר מו"ל, תש"ז).
- יערי, אברהם, מסעות ארץ ישראל (תל אביב: חסר מו"ל, תש"ו).
- יערי, אברהם, "ר' משה ישראל ושליחותו למען ארץ ישראל", סיני כה (תש"ט), עמ' קמט-קסג.
- יערי, אברהם, שלוחי ארץ ישראל (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"א).
- יערי, אברהם, "שלוחי ארץ ישראל בתירי"א", בתוך מנחה ליהודה, ערכו שמחה אסף ויהודה אבן-שמואל (ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"י), עמ' 212-225.
- ישראל בן שמואל משקלוב, פאת השולחן (צפת: חסר מו"ל, תקצ"ו).
- כהן, אמנון (עם אלישבע בן-שמעון-פיקאלי ועובדיה סלאמה), יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה'18) (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ו).
- כהן, אמנון (עם אלישבע בן-שמעון-פיקאלי ואייל ג'יניאו), יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה'19) (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ג).
- כ"ץ, יעקב, "על שנת ת"ר כשנה משיחית והשפעתה על פעילות הפרושים לקירוב הגאולה", קתדרה 24 (תשמ"ב), עמ' 73-74.
- כרמל, אלכס, "פעילותה של רוסיה בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", בתוך פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש: ספר זיכרון ליעקב הרצוג, ערך אלי שאלתיאל (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"א), עמ' 81-116.
- לואיס, ברנארד, צמיחתה של תורכיה המודרנית (ירושלים: מאגנס, תשל"ז).
- לוי, אבנר, "הקמת מוסד החכם באשי באימפריה העות'מאנית והתפתחותו בשנות 1835-1865", פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 38-56.
- לוין, שלום דב בער, "אימתי וכיצד נוסד כולל חב"ד", כרם חב"ד 2 (תשמ"ט), עמ' 131-140.
- לוינזון, יצחק בר, תעודה בישראל (וילנה והורודנה, 1828).
- לונץ, אברהם משה, החלוקה - תקנותיה, מקורה, קורותיה והשתלשלותה (ירושלים: הוצאת לונץ, תרע"ב).
- לונץ, אברהם משה, ירושלים, א-יז (ירושלים: חסר מו"ל, תרמ"ב-תרע"ט).

- לונץ, אברהם משה, לוח ארץ ישראל (ירושלים: חסר מו"ל, תרנ"ה-תרע"א).
- לונץ, אברהם משה, נתיבות ציון וירושלים (מהדורת ג' קרסל) (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"א).
- ליבס, יהודה, "המשיחיות השבתאית", פעמים 40 (תשמ"ט), עמ' 4-20.
- ליבס, יהודה, "צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות", קבלה ט (תשס"ג), עמ' 225-306.
- ליבס, יהודה, "תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית", דעת 50-52 (תשס"ג), עמ' 255-290.
- ליבס, יהודה, "תריין אורולין דאילתא – דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך י (תשנ"ב), עמ' 113-169.
- ליבר, שרמון, "רכישת קרקע לכנסיית 'ישו הנוצרי' על ידי ג'ון ניקולייסון", קתדרה 38 (תשמ"ו), עמ' 201-203.
- ליפשיץ, יעקב הלוי, זכרון יעקב, א-ג (קובנה-סלבודקה: חסר מו"ל, תרפ"ד-תרפ"ט).
- לעהרן, צבי הירש, "אמת מארץ", א-ג (אמשטרדם: חסר מו"ל, תר"ד).
- מאהלר, רפאל, דברי ימי ישראל: דורות אחרונים (מרחביה: ספריית הפועלים, 1970).
- מאהלר, רפאל, "המדיניות כלפי המסיונרים בפולין הקונגרסאית בתקופת הברית הקדושה", בתוך ספר שילה, ערך מיכאל הנדל (תל אביב: חסר מו"ל, תשכ"ה), עמ' 174-180.
- מאק, חננאל, "ר' אברהם בן הגר"א וחקר המדרש", בתוך הגר"א ובית מדרשו, ערכו משה חלמיש, יוסף ריבלין ורפאל שוח"ט (רמת גן: בריאילין, תשס"ג), עמ' 99-116.
- מבורך, ברוך, הזיקה ההדדית בין הקיבוצים היהודיים בשנות הארבעים של המאה הי"ט (אוסף מקורות. ירושלים: הוצאת המחבר, תשל"ד).
- מבורך, ברוך, "עקבותיה של עלילת דמשק בהתפתחותה של העיתונות היהודית בשנים 1840-1846", ציון כג-כד (תשי"ח-תשי"ט), עמ' 46-65.
- מגיד, הלל נח (שטיינשניידר), עיר ווילנא (ווילנה: דפוס האלמנה והאחים ראם, תר"ס).
- מגיד, הלל נח (שטיינשניידר), עיר ווילנא, חלק שני, ההדיר מרדכי זלקין (ירושלים: מאגנס, תשס"ג).
- מונדשיין, יהושע, "שני מאסריו של רבינו הוקן", כרם חב"ד 4 (תשנ"ב), עמ' 17-60.
- מונדשיין, יהושע, מגדל עד (כפר חב"ד: מכון אהלי שם, תש"ם).
- מורגנשטרן, אריה, "אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם וחקר הישוב היהודי בארץ ישראל", קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 85-108.
- מורגנשטרן, אריה, "אחדותו הארגונית של כולל הפרושים בארץ ישראל, ציון מז (תשמ"ב), עמ' 294-310 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 207-224).

- מורגנשטרן, אריה, "בית החולים היהודי הראשון בירושלים", קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 107-124 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 307-326).
- מורגנשטרן, אריה, "בין בנים לתלמידים: המאבק על מורשת הגר"א והאידיאולוגיה – תורה מול ארץ ישראל", דעת 53 (תשס"ד), עמ' 83-124.
- מורגנשטרן, אריה, "בניין חצר חורבת ר' יהודה חסיד", שלם ד (תשמ"ד), עמ' 271-305 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 56-90).
- מורגנשטרן, אריה, בשליחות ירושלים – תולדות משפחת פ"ח וזוטל, 1816-1839 (ירושלים: הוצאת רבקה וינגרטן, תשמ"ז).
- מורגנשטרן, אריה, גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ ישראל 1800-1840 (ירושלים: הוצאת מאור, תשנ"ז).
- מורגנשטרן, אריה, "הגביר יוסף אמזלג מעמדו ופעילותו למען יהודי ירושלים", אסופות ג (תשמ"ט), עמ' ריא-רכו (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 285-300).
- מורגנשטרן, אריה, "הדיון בשאלת חידוש הקרבנות ובנין המקדש ערב שנת ת"ר", קתדרה 82 (תשנ"ז), עמ' 45-74 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 176-206).
- מורגנשטרן, אריה, "הסכם הפשרה הראשון בין הספרדים והפרושים בירושלים", אסופות ו (תשנ"ב), עמ' ריא-רמו (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 250-284).
- מורגנשטרן, אריה, "'חורבת ר' יהודה חסיד – מחצר-מושב לחצר-קהילה", אסופות א (תשמ"ז), עמ' שעט-שצה (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 327-343).
- מורגנשטרן, אריה, "יהדות הגולה והכמיהה לציון 1240-1840", תכלת 12 (תשס"ב), עמ' 51-100.
- מורגנשטרן, אריה, "יהודי צפת 1800-1839 – מספרים ואומדנים", קתדרה 49 (תשמ"ט), עמ' 160-172 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 439-450).
- מורגנשטרן, אריה, מיסטיקה ומשיחיות: מעליית הרמח"ל עד הגאון מווילנא (ירושלים: הוצאת מאור, תשנ"ט).
- מורגנשטרן, אריה, "מפקד כולל הפרושים בארץ ישראל משנת תקצ"ד (1834)", שלם ז (תשס"ב), עמ' 219-258.
- מורגנשטרן, אריה, "מציאות היסטורית או משאלת לב בחקר עליית תלמידי הגר"א", קתדרה 31 (תשמ"ד), עמ' 172-181 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 410-419).
- מורגנשטרן, אריה, "מקומם של עשרת השבטים בתהליך הגאולה: מהגאון מווילנא ועד הראי"ה קוק", בתוך הגר"א ובית מדרשו, ערכו משה חלמיש, יוסף ריבלין ורפאל שוח"ט (רמת גן: בריאילון, תשס"ג), עמ' 209-235.

- מורגנשטרן, אריה, משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ה).
- מורגנשטרן, אריה, "משפחת הירשנזון ובשורת ההשכלה והמודרנה בירושלים", קתדרה 108 (תשס"ג), עמ' 105-130.
- מורגנשטרן, אריה, "נסינונו של ר' ישראל משקלוב לחדש את הסמיכה לאור מקורות חדשים", סיני 100 (תשמ"ז), עמ' תקמה-תקסה (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 113-130).
- מורגנשטרן, אריה, "הפרושים, החברה המסיונרית הלונדונית והקמת הקונסוליה הבריטית בירושלים", שלם ה (תשמ"ז), עמ' 115-137 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 135-157).
- מורגנשטרן, אריה, "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 195-222 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 28-55).
- מורגנשטרן, אריה, "תיק החקירה של ש"ז פלונסקי והפרושים בארץ ישראל", ציון סא (תשנ"ו), עמ' 271-305 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 91-112).
- מייזל, יוסף, "רשימת יהודי צפת משנת תקצ"ט וסביבותיה", ספונות ו (תשכ"ב), עמ' תכה-תעג.
- מיכלין, חיים מיכל, "כולל הפרושים בירושלים בסוף המאה השישית", תבונה, גיליונות ה-ז (תרצ"ג).
- מינצברג, ישראל זאב, יישוב ארץ ישראל (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ץ).
- מכמן, יוסף, "התהוות המוסד 'פקידי ואמרכלי דערי הקדש' באמסטרדם", קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 69-84.
- מכמן, יוסף (עורך), מחקרים על תולדות יהדות הולנד (ירושלים: הוצאת המרכז לחקר יהדות הולנד באוניברסיטה העברית, תשל"ט).
- מלאכי, אלעזר רפאל, "הביבליוגרפיה של ר' א"מ לונץ", בתוך ירושלם - מאסף לזכר לונץ, ערכו אליעזר ליפא סוקניק וישעיהו פרס (ירושלים: הוצאת ספרים דרום, תרפ"ח), עמ' ח-טז.
- מלאכי, אלעזר רפאל, "דובב שפתי ישנים", בתוך אברהם משה לונץ, ירושלים, ט (תרע"א), עמ' 381-384.
- מלאכי, אלעזר רפאל, פרקים בתולדות הישוב הישן (תל אביב: המכון לצינונות שליד אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד, תשל"א).
- מלאכי, אלעזר רפאל, מנגד תראה, ערכו אלחנן ריינר וחגי בן-שמאי (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"א).
- מלצן, שמואל, אמונה והשגחה (וילנה: חסר מו"ל, תרכ"ד).
- מנחם מנדל מקמיניץ, ספר קורות העתים לישורון בארץ ישראל (וילנה: חסר מו"ל, ת"ר).
- מנחם מנדל בן ברוך בנדט משקלוב, כתבי הגרמ"מ, א-ב (ירושלים: חסר מו"ל, תשס"א).

מנחם מנדל בן ברוך בנדט משקלוב, מנחם ציון (פרמישלן; חסר מו"ל, תרמ"ה).
 מעוז, משה, "ירושלים במאה השנים האחרונות לשלטון העות'מאני", פרקים
 בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ערכו יהודה בן-פורת, בן-ציון יהושע
 ואהרן קידר (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ג), עמ' 260-272.

ניניו, יעקב שאלתיאל, זרע יעקב (ירושלים, תרע"ב).
 סג"ל, משה בן מרדכי גימפל, ליקוטי משה (ירושלים: חסר מו"ל, תר"י).
 סג"ל, משה בן מרדכי גימפל, ספר בן לוי, חלק שני (ירושלים: חסר מו"ל, תר"י).
 סופר, שלמה (עורך), אגרות סופרים (וינה, תרפ"ט).
 סורסקי, אהרן, יסוד המעלה, א-ב, מהדורה שנייה (בני ברק: חסר מו"ל, תש"ס).
 סלמון, מרדכי, שלושה דורות בישוב (ירושלים: הוצאת המשפחה, תשי"א).
 סמט, משה, משה מונטיפיורי האיש והאגדה (ירושלים: כרמל, תשמ"ט).
 ספיר, שאול, "מקורות חברות המסיון האנגליקניות שפעלו בירושלים ובארץ
 ישראל במאה הי"ט ועד למלחמת העולם הראשונה", קתדרה 19 (תשמ"א),
 עמ' 155-170.

ספיר, שאול, "שלושת מסעותיו הראשונים של משה מונטיפיורי לארץ ישראל",
 מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית א (תשמ"ח), עמ' 15-33.

עובדיה, דוד, פאס וחכמיה, כרך שני (ירושלים: הוצאת המחבר, תשל"ט).
 עובדיה, דוד, הקהלה והשד"רים: קהלת צפרו, כרך חמישי (ירושלים: הוצאת המחבר,
 תשנ"ב).

עמרם, נתן, "איגרת התפארת והאמונה" (אמשטרדם: חסר מו"ל, תר"ד).
 עץ-יהדר, אברהם, אילנות, לתולדות הישוב בא"י, תק"ץ-תר"פ (1830-1920) (תל
 אביב: הוצאת המחבר, תשכ"ז).

פוזיילוב, גיורא, חכמיהן של ארבע ערי הקודש, א-ב (ירושלים: משרד החינוך
 והתרבות, תשס"ב).

פיינר, שמואל, "ריב"ל ושנת ת"ד", קתדרה 34 (תשמ"ה), עמ' 179-180.

פיליפ, תומס, "בית פרחי והתמורות במעמדם של יהודי סוריה וארץ ישראל, 1750-
 1860", קתדרה 34 (תשמ"ה), עמ' 97-114.

פין, ג'יימס, עתות סופה, א-ב (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ם).
 פין, שמואל יוסף, קריה נאמנה (וילנה: חסר מו"ל, תרע"ה).
 פראנקל, לודוויג אוגוסט, ירושלימה (וינה: חסר מו"ל, 1851).
 פרומקין, אריה לייב, תולדות אליהו (וילנה: חסר מו"ל, תר"ס).
 פרומקין, אריה לייב, תולדות חכמי ירושלים (מהדורת אליעזר ריבלין), א-ד
 (ירושלים: חסר מו"ל, תרפ"ח-תר"ץ).

פרחי, יצחק, טוב ירושלים (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ג).
 פרידמן, ישעיהו, "משטר הקאפיטולציות ויחסה של תורכיה לעליה ולהתיישבות
 1856-1897", קתדרה 28 (תשמ"ג), עמ' 47-62.

פרידמן, ישעיהו, "תוכניות בריטיות לישוב יהודים בארץ ישראל בשנות הארבעים
 של המאה הי"ט", קתדרה 56 (תש"ן), עמ' 42-69.

- פרידמן, מנחם, חברה במשבר לגיטימציה (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"א).
- פרידמן, מנחם, חברה ודת (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ח).
- פריידין, ישראל, "ביקור חולים פרושים" בירושלים, מחברה לבית חולים", קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 117-140.
- פריידין, ישראל, "בית חולים חסידים-ספרדים בירושלים, תר"ד (1844), כשלב במודרניזציה של הישוב הישן", קתדרה 37 (תשמ"ו), עמ' 177-183.
- פרנקל, יונתן, דם ופוליטיקה (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ג).
- צור, ירון, הגבירים היהודים באימפריה העות'מאנית על סף העידן המודרני (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003).
- קאן, "דער קאמפף פון ווילנער קהל קעגן לוקסוס מלבושין אין 1809" = פנחס קאן, "דער קאמפף פון ווילנער קהל קעגן לוקסוס מלבושין אין 1809", ייווא בלעטער, וילנה, כרך 5 (1932), עמ' 281-283.
- קאן, פנחס, "יידישע גילדע־סוחרים אין ווילנע", ייווא בלעטער, וילנה, כרך 8 (1935), עמ' 81-85.
- קאן, פנחס, "מאטעריאלן און נאטיצן, ווילנער ראשי־הקהל אין די יארן 1802-1831", ייווא בלעטער, וילנה, כרך 7 (1934), עמ' 152-156.
- קדם, מנחם, "פעילותו של ג'ורג' גאולר למען הקמת מושבות יהודיות בארץ ישראל", קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 93-106.
- קדם, מנחם, "תפישת הגאולה של עם ישראל וארץ ישראל באסכטולוגיה הפרוטסטנטית האנגלית באמצע המאה הי"ט", קתדרה 19 (תשמ"א), עמ' 55-72.
- קובץ, צבי, "העליה ממזרח אירופה לארץ ישראל באמצע המאה הי"ט", קתדרה 9 (תשל"ט), עמ' 193-204.
- קולת, ישראל, "על המחקר והחוקר של תולדות הישוב והצינונות", קתדרה 1 (תשל"ו), עמ' 1-35.
- קטן, משה, "דרכונו של ר' אברהם שלמה זלמן צורף (הראש"ז)", קתדרה 54 (תש"ן), עמ' 74-80.
- קלוגר, בנימין, לשענה ולדורות, א-ג (ירושלים: הוצאת גנוים, תשל"א-תשל"ז).
- קלוגר, בנימין, מן המקור, א-ה (ירושלים: הוצאת המחבר, תשל"ח-תשמ"ז).
- קלויזנר, ישראל, וילנא בתקופת הגאון (ירושלים: ראובן מס, תש"ב).
- קלויזנר, ישראל, קורות בית העלמין הישן בוילנה (וילנה: החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה על שם אנסקי, תרצ"ה).
- קלויזנר, ישראל, "ר' יוסף בן אליהו, קרובו הנאור של הגר"א מווילנא", העבר ב (תשי"ד), עמ' 73-85.
- קלויזנר, ישראל, "תולדות היהודים בליטא", בתוך ספר יהדות ליטא, ערך אברהם יערי (תל אביב: עם הספר, תש"ך), חלק א, עמ' 23-123.
- קליינברגר, אהרן פריץ, "תסיסה לאומית ביהדות גרמניה במחצית הראשונה של המאה הי"ט", בתוך פרקים בתולדות החברה היהודית (ירושלים: חסר מו"ל, תש"ם), עמ' רכה-רמו.

קלנר, יעקב, למען ציון (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ז).
קניאל, יהושע, במעבר, ערכו דן מכמן וישראל ברטל (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ס).

קניאל, יהושע, המשך ותמורה (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ב).
קצבורג, נתנאל, "פולמוס החנוך בישוב הישן", שנה בשנה (תשכ"ו), עמ' 299-312.
קרגילה, צבי, היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1840) (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומשרד הביטחון, תש"ן).

קרול, צבי (עורך), כתבי אליעזר צוקרמן (תל אביב: חסר מו"ל, ת"ש).
קרלינסקי, נחום, "החברה החסידית של צפת במחצית השנייה של המאה הי"ט כחברת מהגרים: היבטים דמוגרפיים וגיבוש חברתי", בתוך מחקרי חסידות, ערכו עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף דן (ירושלים: מחקרי ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשנ"ט), עמ' 151-196.

קרסל, גצל, פותחי התקוה: ביכורי הנסיונות תקצ"ט-תר"ד (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשל"ו).

קרסל, גצל, פותחי התקוה: מירושלים לפתח-תקוה (תל אביב: רשפים, תשנ"ב).
קרק, רות, "קרקעות ותוכניות לעיבודן בימי ביקורו השני של מונטיפיורי בארץ ישראל בשנת 1839", קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 57-92.

קרק, רות וגלס, יוסף, יזמים ספרדיים בארץ-ישראל – משפחת אמזלאג 1816-1918 (ירושלים: מאגנס, תשנ"ג).

רובינשטיין, אברהם, "חסידות וחסידים בווארשא", סיני ע"א (תשל"ד), עמ' סג-פד.
רוזאניס, שלמה, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א-ו, מהדורה שנייה (תל אביב: דביר, תר"ץ).

רוזן, מינה, "פעילותם של יהודים רבייה-שפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען הישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז", מיכאל ז (תשמ"ב), עמ' שצד-תל.
רוזן, מינה, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומשרד הביטחון, תשמ"ד).

רוטשילד, מאיר מנחם, "החלוקה" כביטוי ליחסה של יהדות הגולה לישוב היהודי בארץ ישראל בשנים 1840-1860 (ירושלים: ראובן מס, תשמ"ו).
ריבלין, אליעזר, "מכתב מאת ר' הלל ריבלין לחתנו ר' שמריהו לוריא ז"ל", מאסף ציון ה (תרצ"ד) עמ' קמא-קמו.

ריבלין, אליעזר, "מכתב מר' מרדכי צורף לאביו ר' א' ש' זלמן צורף ז"ל משנת תר"ה", מאסף ציון א (תרפ"ו), עמ' 71-83.

ריבלין, אליעזר, הצדיק ר' יוסף זונדל מסלאנט ורבותיו (ירושלים: הוצאת המחבר, תרפ"ז).

ריבלין, אליעזר, "תקנות החלוקה של כולל הפרושים בארץ ישראל משנת תקפ"ג", מאסף ציון ב (תרפ"ז), עמ' 150-170.

- ריבלין, אליעזר, "תקנות העזובנות בירושלים ובא"י", אזכרה – קובץ לזכרו של הראי"ה קוק, ה, ערך יהודה לייב הכהן פישמן (ירושלים: מוסד הרב קוק, תרצ"ז), עמ' תקנט-תריט.
- ריבלין, בנימין, זכר אב (ירושלים: הוצאת המחבר, תשנ"ב).
- ריבלין, הלל (מיוחס), קול התור, בתוך מנחם מנדל כשר, התקופה הגדולה (ירושלים: מכון תורה שלמה, תשכ"ט).
- ריבלין, חיים הלל, חזון ציון: שקלוב וירושלים (ירושלים: הוצאת הוועד להוצאת הספר חזון ציון, תש"ז).
- ריבלין, יוסף, פזמוני ר' יושעה ריבלין – ברית אבות בסערת אליהו (ירושלים: אורחות, תשס"ד).
- ריבלין, יוסף יואל וריבלין, בנימין (עורכים), אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם, א-ג (ירושלים: האגודה לתולדות הישוב הישן, תשכ"ה-תשל"ט).
- ריבלין, יוסף יואל, "הגר"א ותלמידיו בישוב ארץ ישראל", ספר הגר"א (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ד), חלק ג, עמ' קיא-קסב.
- ריבלין, יוסף יואל, "זיקתם של יהודי ליטא לארץ ישראל", בתוך ספר יהדות ליטא, ערך אברהם יערי (תל אביב: עם הספר, תש"ך), חלק א, עמ' 457-463.
- ריבלין, יוסף יואל, "משפחת ריבלין בארץ ישראל", בתוך יד יוסף יצחק ריבלין, ערך חיים זאב הירשברג (רמת גן: מכון ריבלין, בראילון, תשכ"ד), עמ' 47-77.
- ריבלין, שלמה זלמן, המגיד "דודש ציון" (ירושלים: הוצאת המחבר, תש"ך).
- ריבקינד, יצחק, "דפים בודדים", בתוך ירושלם – מאסף לזכר לונץ, ערכו אליעזר ליפא סוקניק וישעיהו פרס (ירושלים: הוצאת ספרים דרום, תרפ"ח), עמ' קיא-קעח.
- ריבקינד, יצחק, "דפים בודדים", מאסף ציון ה (תרצ"ג), עמ' קמה-קעד.
- ריבקינד, יצחק, "רשימת הרוגי צפת ברעש תקצ"ז", ספר ארץ ישראל, ב-ג (תרפ"ד-תרפ"ה), עמ' 100-109.
- רם, חנה, הישוב היהודי ביפו בעת החדשה (ירושלים: כרמל, תשנ"ו).
- רצהבי, יהודה, "קונטרס 'משפט לאלהי יעקב'", ירושלים ב (תש"ט), עמ' קמז-קעד.
- שביט, יעקב, "ארץ צלצל כנפים' וגאולת ישראל; תעודה מילנירסטית מירושלים, 1847", קתדרה 50 (תשמ"ט), עמ' 98-110.
- שווארץ, יהוסף, ספר דברי יוסף, חלק ד (ירושלים: הוצאת המחבר, תרכ"ב).
- שווארץ, יהוסף, תבואות הארץ (ירושלים: הוצאת המחבר, תר"ה).
- שוורצפוקס, שמעון, "יהודי אלג'יריה בצפון הארץ והחסות הצרפתית", שלם ג (תשמ"א), עמ' 333-349.
- שוורצפוקס, שמעון, "העליה מצפון אפריקה לאחר כיבוש אלג'יריה בידי צרפת", פנמים 38 (תשמ"ט), עמ' 109-123.
- שוחט, עזריאל, "היהודים בירושלים במאה הי"ח", קתדרה 13 (תש"ס), עמ' 3-45.
- שוחט, עזריאל, "הרקרוצינה בימי הצאר ניקולאי הראשון וריבוי הישיבות ביהדות רוסיה", היסטוריה יהודית 1 (תשמ"ו), עמ' לג-לח.

- שוח"ט, רפאל, "ארץ ישראל במשנת הגר"א", המעין לח, ד (תמוז תשנ"ח), עמ' 11-28.
שוח"ט, רפאל, "הגר"א מווילנא ולימוד החכמות הכלליות", בד"ד 2 (תשנ"ו),
עמ' 89-106.
- שוחטמן, אליאב, "הירצחו של ה'שר' חיים פרחי בעכו ופרשת עזבוננו", אסופות ו
(תשנ"ב), עמ' קסא-רי.
- שטוק, דב (סדן), "לראשית פרסומו של ר' משה זאקס", סיני ב (תרצ"ח), עמ' של-שלג.
שטימניץ, חיה, ראשיתן של עליות חסידים (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ז).
שטמפפר, שאול, הישיבה הליטאית בהתהוותה, מהדרה שנייה (ירושלים: מרכז ולמן
שור, תשס"ה).
- שטמפפר, שאול, "ה'פושקע' וגלגוליה: קופות ארץ ישראל כתופעה חברתית",
קתדרה 21 (תשמ"ב), עמ' 89-102.
- שטרנהרץ, נתן, ימי מזהרית, חלק שני (ירושלים: חסר מו"ל, תרס"ד).
שילה, מרגלית, נסיכה או שבוייה? (חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, תשס"ב).
שילה, מרגלית, "צוואה משנת 1840 – תרומה למען החזרת היהודים לירושלים",
קתדרה 57 (תשנ"א), עמ' 76-78.
- שישא הלוי, אברהם, "החכם השלם חיים ברוך מאיסטרו זצ"ל ונסיעותיו בעד ערי
הקדש צפת וירושלים", בתוך ספר זכרון לרב יצחק נסים, ד, ערך מאיר בניהו
(ירושלים: יד הרב נסים, תשמ"ה), עמ' שג-שלה.
- שלמון, יוסף, "החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין 'ישן' ל'חדש' (1840-1906)", שלם ו
(תשנ"ב), עמ' 282-304.
- שלמון, יוסף, "תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות
התשעים" (דיון בהשתתפות יעקב כ"ץ וישראל קולת), קתדרה 12 (תשל"ט),
עמ' 3-46.
- שלמון, יוסף, "יעקב ברנאי: היסטוריוגרפיה ולאומיות – ביקורת", עיונים בתקומת
ישראל, כרך 7 (תשנ"ח), עמ' 632-641.
- שמוקלר, משה שמואל (שפירא), רבנו חיים מוואלאזין (וילנה: חסר מו"ל, תרס"ט).
שמיר, שמעון, "מתי התחילה העת החדשה בתולדות ארץ ישראל", קתדרה 40
(תשמ"ז), עמ' 138-158.
- שמלץ, עוזיאל, "קווים מיוחדים בדמוגרפיה של יהודי ירושלים במאה התשע
עשרה", פרקים בתולדות יהודי ירושלים, ב (תשל"ז), עמ' 52-77.
- שפירא, ישראל אברהם, "אסכולות חלוקות בשאלת תורה ומדעים בבית מדרשו של
הגר"א", בד"ד 13 (תשס"ג), עמ' 5-53.
- שרייבער, אהרן משה, "השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית
ועל ההקשר לימות המשיח", בד"ד 9 (תשנ"ט), עמ' 6-28; בד"ד 10 (תש"ס),
עמ' 6-16.
- תשבי, ישעיהו, "על העליה לארץ ישראל לשם הקמת השכינה", קתדרה 27
(תשמ"ב), עמ' 75.

- תשבי, ישעיהו, חקרי קבלה ושלוחותיה (ירושלים: חסר מו"ל, תשנ"ג).
- Anderson, Matthew Smith, *The Eastern Question 1774-1923; A Study of International Relations* (London: Macmillan, 1966).
- Barnett, Richard David, "A Diary that Survived; Damascus 1840," in Sonia Lipman and V.D. Limpan, eds., *The Century of Moses Montefiore* (Oxford: Oxford University, 1985), pp. 149-170.
- Bickersteth, Edward, *The Restoration of the Jews to Their Own Land in Connection with Their Future Conversion and the Final Blessedness of Our Earth* (London, 1841).
- Blumberg, Arnold, *Zion Before Zionism 1838-1880* (Syracuse, N.Y.: Syracuse University, 1985).
- Bonar, Andrew Alexander and M'Cheyne, Robert Murray, *Narrative of a Visit to the Holy Land and Mission of Inquiry to the Jews* (Edinburgh, 1878) (1st edition 1842).
- Bourne, Kenneth, *Palmerston; The Early Years 1784-1841* (London: Royal Historical Society, 1982).
- Buchanan, Claudius, *Christian Research in Asia* (London, 1819).
- Crooll, Joseph, *The Fifth Empire* (London, 1829).
- Crooll, Joseph, *The Last Generation* (Cambridge, 1829).
- Crooll, Joseph, *The Restoration of Israel* (London, 1814).
- Ducker, Abraham G., "The Tarniks," in *The Joshua Starr Memorial Volume: Studies in History and Philology* (New York: Conference on Jewish Relations, 1953), pp. 191-201.
- Egerton, Francis, *Journal of a Tour in the Holy Land in May and June 1840* (London, 1841).
- Ewald, Ferdinand Christian, *Journal of Missionary Labours in the City of Jerusalem During the Years 1842-1844* (London, 1845).
- Finn, James, *Stirring Times; or Records from Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856*, ed. Elizabeth Finn, 2 vols. (London, 1878).
- Fisk, Pliny, *Memoir of Rev. Pliny Fisk* (Edinburgh, 1828), p. 284.
- Friedman, Isaiah, "Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851," *Jewish Social Studies* 30 (1968), pp. 23-41.
- The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish Culture*, Materials of the International Scientific Conference (Vilna, 1998).
- Hyamson, Albert Montefiore, "British Projects for the Restoration of Jews to Palestine," *Publications of the American Jewish Historical Society* 16 (1952), pp. 47-71.

- Hyamson, Albert Montefiore, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine 1838-1914*, 2 vols. (London, 1939-1941).
- Hechler, William Henry, *The Jerusalem Bishopric* (London, 1883).
- Hodder, Edwin, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury K.G.*, 3 vols. (London, 1886-1887).
- Jowett, William, *Christian Research in the Holy Land 1823-1824* (London, 1826).
- Karmi, Ilan, *The Jewish Community of Istanbul in the Nineteenth Century: Social, Legal and Administrative Transformations* (Istanbul: Isis, 1992).
- Kobler, Franz, *Napoleon and the Jews* (New York: Schocken, 1975).
- Lieber, Sherman, *Mystics and Missionaries: The Jews in Palestine 1799-1840* (Salt Lake City: University of Utah, 1992).
- Lipman, Vivian D.: *Sir Moses Montefiore: A Symposium* (Oxford, 1982).
- Loewe, Louis, ed., *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore* (London: Jewish Historical Society of England, 1890).
- Ma'oz, Moshe, "Changes in the Position of the Jewish Communities of Palestine and Syria in the Mid-Nineteenth Century," in Moshe Ma'oz, ed., *Studies on Palestine During the Ottoman Period* (Jerusalem: Magnes, 1975), pp. 142-163.
- Miller, Philip E., *Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia* (Cincinnati: Hebrew Union College, 1993).
- Morgenstern, Arie, *Hastening Redemption* (New York: Oxford, 2006).
- Morgenstern, Arie, "Messianic Concepts and Settlement in the Land of Israel," in Richard I. Cohen, ed., *Vision and Conflict in the Holy Land* (Jerusalem: Yad Ben-Zvi and St. Martin's Press, 1985), pp. 141-162, 182-189.
- Schischa, Abraham, "The Saga of 1855; A Study in Depth," in Sonia Lipman and V.D. Lipman, eds., *The Century of Moses Montefiore* (Oxford: Oxford University, 1985), pp. 269-346.
- Stanislowski, Michael, *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia (1825-1855)* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1983).
- Wolff, Joseph, *Journal of the Rev. Joseph Wolff* (London, 1839).
- Wolff, Joseph, *Research and Missionary Labours Among the Jews* (Madras, 1832).
- Wolff, Joseph, *Missionary Journal* (London, 1824).

רשימת איורים

- השער הפנימי
חותם כולל ורשה, משנות השישים של המאה התשע-עשרה. באדיבות הרב אליעזר ויספיש.
- עמ' 22
בקשת תמיכה ששלחו תלמידי הגר"א לקהילת האג בשנת תקע"ו (1816). באדיבות אוסף ד"ר מנפרד ליהמן (ז"ל), ניו יורק. Courtesy of the Lehmann Manuscript Collection.
- עמ' 23
המלצת 'רוזני וילנה' ובראשם ר' חיים מוולוז'ין על מכתב הבקשה ששלחו תלמידי הגר"א לקהילת האג. באדיבות אוסף ד"ר מנפרד ליהמן (ז"ל), ניו יורק. Courtesy of the Lehmann Manuscript Collection.
- חותם 'רוזני וילנה'. באדיבות אמתע"י.
- עמ' 25
חותמו של ר' מנחם מנדל משקלוב. באדיבות מוזיאון ישראל.
- עמ' 29
איגרת תלמידי הגר"א לקהילת אמשטרדם משנת תק"ף (1820), בעניין בניין חצר 'החורבה'. באדיבות אוסף ד"ר מנפרד ליהמן (ז"ל), ניו יורק. Courtesy of the Lehmann Manuscript Collection.
- עמ' 48
בקשה של הסוחר הלל בן בנימין ריבלין מן השלטונות הרוסיים, מחודש אפריל 1832, לאפשר לו לעלות לרגל לירושלים. באדיבות הארכיון הלאומי של ביילורוסיה במינסק.
- העתק אשרת המסע לארץ ישראל שהוציאו השלטונות הרוסיים לר' הלל ריבלין ולאשתו במוהילב ביום 20 באפריל 1832. באדיבות הארכיון הלאומי של ביילורוסיה במינסק.
- עמ' 72
ידיעה בעיתון הפולני קורייר ורשבסקי משנת 1833 על כוונתם של המוני יהודים מפולין לעלות לירושלים מתוך ציפייה לתקומתם הקרובה בארץ ישראל. באדיבות הספרייה הלאומית לעיתונות פולנית בוורשה.

- 74 עמ' חותם גבאי ארץ ישראל בוורשה. באדיבות אמתע"י.
- 77 עמ' דף בודד שנדפס בירושלים ונשלח לוורשה בשנת תרי"א (1851), ובו תפילה לשלומו ולהצלחתו של מושל פולין איוון פשקיץ. באדיבות אמתע"י.
- 80 עמ' צו ממשלת פולין משנת 1853 האוסר איסוף כספים עבור יהודי ארץ ישראל. באדיבות הארכיון הלאומי של פולין בוורשה.
- אישור מטעם כוללות החסידים בצפת ובטבריה על קבלת כספים מפולין (1838). באדיבות אמתע"י.
- 102 עמ' אישור בחתימת שלושת 'פקידי קושטא' לשליחות השד"ר משה בן-סמחון לאמסטרדם בשנת תקצ"ז (1837). באדיבות ארכיון העיר אמסטרדם.
- 105 עמ' מכתב אזהרה של רבני ירושלים לקהילה הספרדית באמסטרדם בשנת תקע"ד (1814) בנוגע ל"שליחים לעצמם" העושים את דרכם להולנד. על המכתב דוגמת חותמת חדשה של קהילת ירושלים שבאמצעותה תאומת זהותם של השד"רים. באדיבות ארכיון העיר אמסטרדם.
- 110 עמ' שיקום ארבעת בתי הכנסת הספרדיים בירושלים, 1834-1835. פנים בית הכנסת על שם רבן יוחנן בן זכאי. באדיבות ארכיון עיריית ירושלים (צילומים).
- 128 עמ' קבלה ששלחו הפקוא"מ לנדבני העיר המבורג על הכספים שאספו למען יהודי ארץ ישראל. באדיבות אמתע"י.
- 132 עמ' כתבי מינוי באנגלית ובעברית שהעניקו הפקוא"מ באמסטרדם לגבאי ארץ ישראל בעיר בריסטול. באדיבות אברהם שישא הלוי, לונדון.
- 135 עמ' רשימה חלקית של הקהילות היהודיות במערב אירופה ושל סכומי הכסף שאספו למען יהודי ארץ ישראל, בדין וחשבון מודפס שפרסם ארגון הפקוא"מ. באדיבות אמתע"י.
- 139 עמ' ספר מעשה רב על מנהגי הגר"א, נדפס בוויילנה בשנת תקצ"ב (1832), ובו הקדשה אישית של המחבר לצבי הירש לעהרן. הספר נשלח אליו בידי 'רוזני וילנה'. באדיבות ישעיהו וינוגרד, ירושלים.
- 154 עמ' כתב החרם של הספרדים נגד האשכנזים בארץ ישראל משנת תקפ"א (1821). באדיבות ארכיון הקהילה היהודית בליוורנו.

- עמ' 192-193 קריאה ליהודי לונדון לתמוך בבניין 'חצר חורבת ר' יהודה חסיד' בירושלים. נדפסה בלונדון בשנת תקפ"ב (1822), בעברית ובאנגלית, מטעם רבה של העיר. באדיבות ארכיון העיר אמשטרדם.
- עמ' 201 מכתב של יהוסף שווארץ מירושלים למשפחתו בגרמניה. במרכז המעטפה: חותמת עברית של משרד הדואר הפרטי שהקימו בירושלים יהוסף שווארץ ואליעזר ברגמן. התאריך בחותמת: יום א' ו' באדר תקצ"ח (1838). באדיבות אמתע"י.
- עמ' 217 בניין חצר 'החורבה' ובית הכנסת 'בית יעקב', 1837-1864. המקור: Philipp Wolff, *Jerusalem nach eigener Anschauung* (Leipzig, 1872).
- עמ' 232 בניין הכנסייה האנגליקנית, 1841-1848. המקור: Cunningham, *The Holy Land and the Bible* (London, 1887). Geikie.
- עמ' 251 הדף האחרון בכתב השליחות של ברוך מפינסק אל עשרת השבטים בשנת תקצ"א (1830). באדיבות ספריית אמברוויאנה, מילנו.
- עמ' 260 דף מתוך מפקד הפרושים תקצ"ד (1834). באדיבות ביסל"א.
- עמ' 271 מצבת קברו של ר' אהרן ב"ר אברהם, אביו של הגביר שמריה לוריא, שנחשפה בבית הקברות שעל הר הזיתים. חותם חברה קדישא של הספרדים בירושלים. באדיבות אמתע"י.
- עמ' 274 מצבת האישה מלכה באב"ד מצפת בבית העלמין היהודי בברודי. נראה שירדה מן הארץ לאחר פרעות מרד הפלאחים בשנת 1834.
- עמ' 289 ציור הכותל מעשה ידיו של הגיאוגרף יהוסף שווארץ. באדיבות ביסל"א.
- עמ' 297 קטעי עיתונות יהודית ומיסיונרית בנושא ארץ ישראל. באדיבות ביסל"א.
- עמ' 310 בית החולים המיסיונרי הפרוטסטנטי, 1844. המקור: *The Jewish Intelligence* (London, June 1845).
- עמ' 311 בית החולים הספרדי, 1844. המקור: William Henry Bartlett, *Jerusalem Revisited* (London, 1855).
- עמ' 316 הדרך מיפו לירושלים, 1867. באדיבות ארכיון עיריית ירושלים (צילומים).

- עמ' 320 מכות הדפוס שכמותה שלח מונטיפיורי לבית הדפוס של ישראל ב"ק, 1841. באדיבות ארכיון עיריית ירושלים (צילומים).
- עמ' 323 כתב מינוי לתפקיד גבאי ארץ ישראל שהעניק כולל הפרושים בירושלים למשה מונטיפיורי ולרב נתן אדלר בשנת תר"ט (1849). באדיבות ארכיון מונטיפיורי, ג'וס קולג', לונדון.
- עמ' 331 ירושלים בסמל משפחת משה מונטיפיורי, 1841. באדיבות ארכיון מונטיפיורי, ג'וס קולג', לונדון.
- עמ' 352 בניין בית הכנסת החסידי 'תפארת ישראל', 1856-1871. באדיבות ארכיון עיריית ירושלים (צילומים).
- עמ' 361 עמוד ראשון של ספר מדפוס ישראל ב"ק, שנוסד בירושלים בשנת תר"א בסיועו של משה מונטיפיורי. באדיבות ביסל"א.
- עמ' 363 שכונת "משכנות שאננים", נבנתה בשנת 1860. המקור: Samuel Manning, *Those Holy Fields* (London, 1874).
- עמ' 366 חותמו של הראשון לציון הרב חיים נסים אבולעפיה, ועליו הכתובת: "חיים נסים אבואלעפייא חכם באשי בעה"ק [בעיר הקודש] ירושלם ת"ז [תיבנה ותיכונן]". באדיבות אמת"ע".
- עמ' 370 בית הספר למל בירושלים, 1856. באדיבות ארכיון עיריית ירושלים (צילומים).
- עמ' 377 הלבנון, העיתון העברי הראשון שהופיע בירושלים בשנת 1863, ומתחרהו חבצלת, שיצא לאור בעקבותיו. באדיבות ביסל"א.
- עמ' 379 בניין שכונת "בתי מחסה" בעיר העתיקה, 1857-1871. באדיבות ארכיון עיריית ירושלים (צילומים).

מפתח

אבוט, פיטר 44	אוג'אק היניצ'רים (ראה יניצ'רים)
אבולכיר, יצחק 265	אוגוסטוב 75
אבולעפיה, אברהם 16	אודסה כו, 52, 58-59, 84, 272, 492
אבולעפיה, חיים 91, 497	אוולד, פרדיננד כריסטיאן 233, 263,
אבולעפיה, חיים נסים 281, 362, 366,	473, 337, 295, 290, 286-284, 266
545-543, 523, 473, 376, 368	490, 476
אבולעפיה, רפאל ידידיה 348, 367-368,	אויערבך, מאיר 532
543, 531, 525	אונסדורף 477
אביטבול, עמור 530	אוסטריה כה, 8, 95, 144, 194, 205,
אבן ישראל (שכונה בירושלים) 364	215-217, 222, 225, 248, 324, 356,
אבן צור, יעקב 343, 530	375, 393, 419-421, 425, 458, 462,
אבן צור, שלמה אליהו 340	465, 481
אברהם 401	אורי שבתאי ב"ר חיים 209, 346, 459,
אברהם ככ"ר אברהם 111, 327-330,	477
520, 518	אורי שרגא פייויש 220
אברהם בן הגר"א 19, 389	אורן 242, 263, 266
אברהם דוב בער מאורוץ' 464, 470	אולאי, אברהם 202
אברהם מאיר ב"ר ירמיה 209, 388, 459	אולאי, זרחיה נסים 278
אברהם מקאליסק 449, 402	אולאי, חיים יוסף דוד (החיד"א) 145,
אג"מאן, ברוך 420	437, 422
אג"מאן, ישעיהו 99, 420, 424-425	אולאי, יהודה זרחיה 267, 431, 489
אג"מאן, המשפחה 420	אוראקי, אברהם 199
אג"ן (ראה גאג'ין, חיים אברהם)	אחמד דאי 264
אגרט, רפאל 74	אטינגר, יצחק 74, 76, 416
אגרתון, פרנסיס 284, 497	אטינגר, מיכל (הגביר) 413
אדוט, ליאון 369	אטלינגר, יעקב 324, 368, 370
אדלר, נתן 312, 323, 359-360	אטקס, עמנואל 383, 396
אד"ם הכהן 421	איברהים פחה 266, 270, 278, 298, 454,
אדריאנופול 426, 254	492-491
'אהבת חסד' (ראה חברת 'אהבת חסד')	איגר, עקיבא 349, 408, 410, 413, 531,
'אהבת ציון' 478	534
אהרן אב"ד קויל 532	איגר, שלמה 73, 235, 349-350, 408,
אהרן משה מגזע צבי 40, 216, 225-226,	533, 413
498, 397, 239	איגר, שמואל 408

238, 236, 229, 144, 139, 56-54	אידל, משה 16
,465, 412-411, 409, 406, 386, 249	איוב 14
535, 495, 479, 472	איזביצה 533
אליהו הצרפתי 343	איזמיר 112, 109, 101-99, 92-91, 88
אליהו מביאליסטוק 413	428-426, 423
אליעזר בהרב נתנאל 418	איטליאנוס 430-429
אליעזר ב"ר חיים שבתל'ס 404, 55	איטליה 153-152, 104-103, 97, 95, 88
אליקים, יום־טוב 432, 107	,393, 194, 191, 175, 166-164, 159
אליקים, רפאל ישראל 529, 341	,457-456, 435, 432, 430-429, 423
אלישר, יעקב שאול 544, 520, 383	461
אלכסנדר ה"י (הצאר) 490, 73, 27	איוזיק מגיד מדוברובנה 445, 388, 386
אלכסנדר, מיכאל שלמה 353, 307, 233	איוזנשטיין, אברהם ב"ר צבי הירש 218
אלכסנדריה 216-215, 137, 117, 83	538, 475, 464, 346
540, 491, 464, 318, 302, 281, 225	אייכהארן, יעקב ב"ר יוסף 280-278
אלפנדר, אברהם 420	האימפריה האוסטרו-הונגרית 290
אלפנדר, חיים 91	האימפריה העותומאנית יז, כב, 6, 44
אלפנדר, יעקב 421-420	,98-97, 95-94, 92, 89-87, 54, 52
אלפנדר, יצחק 431, 428	,162, 152, 138, 116-112, 101-100
אלפנדר, מרדכי 421-420, 91	,270-269, 266, 255, 229, 222, 204
אלפנדר, רפאל יצחק 538, 442	-370, 355, 328, 322, 315-314, 294
אלפנדר, שבתי 421	,435, 426-425, 380, 375-373, 371
אלפנדר, המשפחה 420	540, 488
אלקלעי, יהודה חי 474	אינוסטריצנה 68
אמולג, יוסף 528, 475, 468, 458, 418	איסטנבול (ראה קושטא)
אמנציפציה 248, 5	אלבוים־דרור, רחל 370
אמסטיסלב 68	אלבז, עמרם 342-341
אמטרדם יט, כא, כח, 33-32, 29-28	אלג'ואר, אחמד 94
,86, 82, 66, 62, 57-56, 54, 46, 39	אלגזי, יום־טוב 422
,115-114, 112-108, 106-105, 103	אלגזי, ישראל יעקב 91
-136, 134, 132, 127, 125, 121-118	אלג'יר (העיר) 263-262, 242-241, 113
-166, 161, 159-156, 151, 140, 138	495, 266-265
,183, 177-176, 174, 171-169, 167	,266-265, 244-241 (הארץ)
,216-214, 210, 204, 202, 195, 191	,344, 340, 337, 285, 277, 269-268
,253, 250, 247, 227, 224-221, 218	490-488, 373
,328, 326-325, 311, 300, 295, 258	אלוף, שמעון 421-420
-393, 385-384, 373, 369, 359, 339	אלוף, המשפחה 420
,414, 406, 402-401, 398-396, 392	אלטונה 368
,445, 441, 438-437, 435-429, 416	אלטשולר, עקיבא 389
,498, 485, 478, 471, 465, 454, 452	אליאב, מרדכי 536, 436
537, 533, 520-519, 516	אליהו בן שלמה זלמן (הגר"א) טו, ל, 4
,109, 43, 41, 9-7, כד, יז, יט, כד	,51, 49, 46, 42-41, 38, 24, 20-12

- אתערותא דלתתא 17, 144-145, 207, 518
- באב חוטה (שכונה ברובע המוסלמי של העיר העתיקה, ירושלים) 198
- באב"ד, מלכה בת ר' יצחק 274, 494
- באורגיאן 92-94, 99
- בגדאד 422
- בהר"ן, שלמה זלמן 531
- בוג'נאה, נפתלי 264, 489
- בוג'נאה, המשפחה 264
- בומביי 298
- בונאר, אנדרו 263, 277
- בוזו, טוביה 133, 506-507
- בורלא, יוסף נסים 113
- בושערה, המשפחה 264
- בוזילי, קונסטנטין 470, 513
- ביאליסטוק 412
- ביבוטין, יהודה לייב 396
- ביחוב ישן (עיר בביילורוסיה) 68, 472, 487, 490
- ביילורוסיה (ראה גם רייסין) כח, 396, 487
- ביירות 11, 136-137, 212, 214, 263, 275, 284, 286, 301, 340, 390, 442, 460, 536, 538
- בינגן 141
- 'ביקור חולים' (ראה חברת 'ביקור חולים'; 'קופת ביקור חולים')
- 'בית אל' (ראה ישיבת המקובלים 'בית אל')
- בית המקדש 292, 329, 386, 499
- בכר, נסים 544
- בלגיה 143, 255
- בלוך, משה זאב ב"ר אהרן 82, 417
- בלוך, שמעון 292
- בליץ, אלכסנדר זיסקינד 444, 457
- בלכר, משה 256-257, 487
- בלקנים טו, 5, 97, 99, 103, 112, 248, 267, 378
- במברגר, יצחק דוב 79, 368
- בן-אריה, יהושע 384
- 116-117, 126, 144, 163, 175, 194, 209, 225, 230, 234, 241, 247, 290, 292-293, 298, 308, 312-313, 317, 322, 323, 334-332, 360, 362-363, 373-375, 381, 399, 420, 432, 438, 447, 458, 514-515, 521, 523, 540
- אנטוליה 426
- אנקונה 430
- אסאד, יהודה 478
- אסיאו, מרדכי 159
- אסיאו, משה 421
- אסף, דוד 464, 483
- אפרתי, מנחם נחום מברדיצ'ב 515
- אקר, יהושע 92
- אקריש, יצחק 435
- ארגנטינה 268
- האר"י (ראה אשכנזי, יצחק)
- אריה ב"ר ירחמיאל (ראה נאמן, אריה)
- אריה לייב ב"ר גבריאל (רלב"ג) 459
- אריה לייב מביאליסטוק 65
- ארם צובא (ראה גם חלב) 83, 136, 171, 200, 216
- ארצות-הברית כ, 175, 179, 264, 286, 324, 375, 383, 499, 510
- אשכנז 454
- אשכנזי, אברהם 327
- אשכנזי, יעקב ישראל 431
- אשכנזי, יצחק (האר"י) 71, 78, 91-92, 169, 202-203, 207, 383, 402, 420, 463, 532
- אשכנזי, מלכיאל 449
- אשכנזי, משה 421
- אשכנזי, סלומון 75
- אשכנזי, המשפחה 420
- אשע, יחזקאל 289
- אשר ב"ר שמשון 134, 179, 197, 312
- אשר לעמיל (ראה לעווי, אשר לעמיל מגאליץ)
- אתחלתא דגאולה כו, 5, 12-13, 26, 28, 143, 209, 326, 392, 531

- בנבנטורה, פרופ' 524, 522, 515, 315
 בן־חסון, אברהם 437, 123
 בנטוב, חיים 392
 בניהו, מאיר 527, 520, 426, 422, 383, 530, 528
 בנימין בייניש ב"ר אליהו מקירדאן 459
 בנימין דוב מווילנה 524
 בנימין דוד ב"ר שמואל מווילנה 346, 538, 536, 531, 524
 בנימין השני 492
 בנימין זאב 401, 159, 151
 בנימין מדוברובנה 471
 בנימין שלום מווילקומיר 67
 בנייעקב, מיכל 489
 בניש, אברהם 509
 בן־סמחון, משה 102
 בן־עטר, חיים 393, 391
 בנק 'הולנדר את לעהרן' 140, 136, 127
 בן־רבי, יצחק דוד 437, 119
 בן־רובי, רפאל יוסף 422
 בעכער, אהרן 478
 ב"ק, ישראל 367, 320, 278, 239, 40, 526, 512, 498, 460, 426
 ב"ק, ניסן 515, 367, 320
 בראוור, אברהם יעקב 383
 בראונשווייג 516, 321, 287
 ברגמן, אליעזר וסילא יח, 201-199, 145, 340-337, 334, 324, 305, 225, 203
 529-528, 526, 524, 466, 464-463
 ברגרן, יעקב 399
 ברדקי, ישעיה 186-185, 70, 67, 61, 214, 212, 208, 205-203, 190
 235, 233, 230, 227-223, 220-218
 364, 355-353, 346, 305, 301
 467-466, 462, 459, 456, 412, 367
 511, 507, 480, 478, 474, 471-469
 540, 538, 536-535, 531, 524, 517
 543
 ברודי 404, 227, 216, 170, 149, 55, 494
 ברודי 427
 ברודי, בוליסא 427
 ברודי, יוסף 421
 ברוך, ישראל 431
 ברוך, המשפחה 427, 420
 ברוך בנדט ב"ר אליעזר ליפמאן מטיקטין 459, 24, 15
 ברוך בן ר' ישעיהו 428
 ברוך ב"ר מנחם נחום מאלשאן 411, 67
 ברוך מפנינסק 485, 252, 250, 186, 163
 ברוכין, יעקב 278
 ברזיל 268
 ברטל, ישראל 541, 524, 495-494, 383
 ברטלט, ויליאם הנרי 3
 בריטניה (ראה אנגליה)
 ברייבארט, יצחק ב"ר נטע 439, 120-119
 ברי"ל, יהיאל 384, 37
 בריסק 376
 ברלין 503, 410, 150, 129, 124, 65
 ברלין, אהרן 408
 ברלין, גרשון 408
 ברלין, יוסף בהרב נפתלי צבי הירש 58
 407, 69
 ברלין, יעקב בהרב נפתלי צבי הירש 58
 408-407, 69
 ברלין, נפתלי צבי הירש 69
 ברנאי, יעקב 520, 101
 ברנט, ריצ'רד כג
 ברנשטיין, שמואל 169-160, 156, 151, 410, 401, 398-397, 177-176, 170
 465
 ברסלר, שמעון 136
 בתי מחסה 379-378
 גאגין, חיים אברהם (אג"ן) טו, 108, 47
 239, 232-231, 222, 212, 112-110
 312-311, 308, 306-303, 299, 290
 336, 334, 332, 330-325, 322, 319
 425, 383-382, 376, 362, 345, 342
 499, 480, 472, 435-433, 429, 427
 516, 512-511, 507-506, 503-502
 544, 535, 528-527, 525, 523-518
 גאולה בדרך הטבע 280, 239, 40, 6
 545, 503, 298
 גאולר, לויטננטיקולונל ג'ורג' 509

- ג'אוני, המשפחה 42
גבאי ארץ ישראל כ-כב, כח, 45, 51,
55, 53, 57-58, 65-66, 69, 73-75,
78-79, 122, 129-132, 140-141,
172, 178, 287, 303, 322-324, 347,
349, 404, 407, 410, 413, 418, 505,
509, 531
גבאי, יחוקאל 425, 99
ג'ואט, ויליאם 421
גולדברג, בנימין 233, 238, 508, 537
גולדמן, יעקב 380
גולדשמידט, לייב 368
גולובין (פקיד במשרד הפנים הפולני)
415, 75-74
גזירת הקנטוניסטים 342, 178
גיברלטר 268, 341, 431, 528
גירון, יקר 436, 113
גליציה 7, 284
גליקעס, יהושע 485, 251
'גמילות חסדים' (ראה חברת 'גמילות
חסדים')
גרדשטיין, ישראל 75
גרינוולד מוויטנברג 512
גרמניה יח, כה-כו, 7-8, 53, 73-126-
127, 129-130, 140, 142, 144, 169,
172, 177, 194, 198, 200, 209, 225,
272, 277, 287, 292-296, 298-302,
305-308, 319, 321-322, 324-333,
334, 338-339, 364-366, 368, 376,
379, 413, 418, 425, 445, 462, 464,
478, 493, 500-502, 504-505, 517,
524, 526, 533
גרשוביץ, וולף 52
גרשון ב"ר קלונימוס 412, 69
גרשון זאב מנשוויז 471-472
דאמאר, דאוסון 284
דאנון, יום־טוב 153
דאנון, מאיר בנימין 523
דוב בער ב"ר שניאור זלמן 483, 403
דובנוב, שמעון 481, 382
דוברובנה 68
דוד בן שמעון (הצוף דב"ש) 345, 376
דוידזון, חיים 74, 76, 414-416, 534
דויטש, יצחק 324, 514, 517, 541
דוראן, דוד 264-265
דייכס, אליהו יהודא 416, 479
דייליאון, משה 283
דיימדינה, דוד 420
דיימדינה, חיים 420-421
דיימדינה, יהודה 420
דיימדינה, המשפחה 420
דינור, בן ציון 500
דיסקין, משה יהושע לייב 376, 538
דמאיו, המשפחה 420
דמשק 94, 144, 165, 312, 318, 422,
480, 510
דנציג 510
דנציג, אברהם (ה"חיי אדם") 65-66, 406,
410, 445
דנציג, יצחק ב"ר אברהם 56
דרמשטט 516
האג כח, 22-23, 59, 125, 129, 140-141,
170, 407, 437, 439, 484
הגר"א (ראה אליהו בן שלמה זלמן)
288, 298, 116
הוכבורג 525
הולנד ט, יט-כא, כו, כח, 7-8, 32, 59,
66-67, 95, 105, 115, 118-124, 127,
129-130, 134, 136, 142-143, 157,
160, 163, 170, 172, 177, 194, 212,
217, 222, 225, 235, 242-248, 255,
295, 318-319, 322, 403, 425, 429,
432, 436, 438, 444, 453-454, 457-
478
הולנדר, דוד הלוי 477
הונגריה 7, 218, 230, 235, 280, 285,
451, 453, 475-478, 514
הורוויץ, אליעזר 79
הורוויץ, יעקב יוסף ב"ר ישעיה הלוי 459
היילפרין, ישראל 459
היינס, קפטן סטאפורד בטסוורת 288
הימלשטיין, שלמה זלמן 478

- הירבן יח, כה, 289, 299, 480
הירש, שמשון רפאל 320, 324
הירשברג, חיים זאב 265
הירשל (ברלינר), דוד טעבלי 61, 179,
227, 230, 233, 247, 295, 478, 517,
524, 531, 535, 537, 541
הירשל (ברלינר), שלמה 126, 166, 455,
461, 473
הכהן, בנימין מריג'יו (הרב"ד) 419
הכהן, בצלאל ב"ר אריה לייב 67, 163,
449, 456
הכהן, ברוך 432
הכהן, חיים מפנינסק 183, 254, 468
הכהן, חיים שמואל 109, 426
הכהן, יהודה 531
הכהן, יהודה ב"ר שלמה 523, 529
הכהן, יצחק 91
הכהן, משה יצחק בן בצלאל הכהן 449
הכהן, רחמים 422
הכהן, שלמה זלמן ב"ר וואלף 149, 183,
309, 334, 523, יה, טז,
525
הלוי, ברוך ב"ר מנחם מענדל 468
הלוי, דוב בער 322
הלוי, יהונתן משה דוב מוהלין 278, 495
הלוי, יחיאל מיכל 101
הלוי, ישראל 175
הלוי, מאיר 432
הלוי, נחמן שלמה אב"ד דק"ק זאמוטש
346, 524, 531, 534, 536-538
הלוי, רחמים 510
הלוי, רחמים שלמה 110, 225
הלוי, שמואל 227
הלר, שמואל 499, 513, 515-516
המבורג 123-124, 128-129, 439, 454,
509
המבורג, וולף 502
הר הבית כה, 12, 15, 30, 203, 263, 266,
275, 318, 364, 487, 521, 541
הר הזיתים 14, 476, 493
הצהרת בלפור 372
הרטום, מנחם 425, 449
- הרץ-למל, המשפחה 364-365, 369
השכלה כב, כז, 5, 8, 38, 118, 279, 286,
290, 295, 310, 333, 347, 356-357,
359, 364, 366, 369, 375, 377, 383,
481, 483, 501-502, 509, 544-545
ואל, איסר 75
ואלאכיה 255
וואלפין, אברהם ניסן 508
וואלפין, דוד ב"ר ראובן 209, 212, 219,
457, 459, 462-466
ווילענקין, אלעזר 465
ווילענקין, בלומקה 67, 408, 465
ווילענקין, זאב וואלף 465
ווילענקין, יצחק ממינסק 408, 465
וולוו'ין (ראה ישיבת וולוו'ין)
39, 41-44, 263, 373, 386,
397-399, 500
וולפנוון, אברהם 281
ויזאן 491
ויטאל, חיים 516
וילנה יא, כ, כג, 4, 13, 18, 20-21, 23,
25, 37-38, 45-47, 49-71, 75, 81-85,
114, 114, 124, 137-138, 147, 149-150,
153, 156-159, 161, 170-171, 178,
181-184, 186-191, 202, 204-205,
210, 212-214, 217-220, 223-228,
232, 232, 247-248, 250, 252-253,
317, 317, 322, 346, 349, 373, 386-388,
388, 390-391, 395, 397, 402-414,
417-418, 421, 427, 445, 447, 452,
454, 457-458, 461, 463-465, 469,
471, 477, 481, 484-486, 514, 523-525,
524, 533-535, 538, 542
וילקומיר 403
וינה כז, 70, 79, 157, 232, 290, 295,
324, 364-365, 369, 435, 438, 462,
473, 475, 507
ויספיש, אליעזר 533, 538
ויקיל (בא כוח) 194, 208, 212, 215-216,
218, 225-227, 230, 233, 301, 346,
353, 462, 474, 531, 535-536

- וירצבורג יח, 517, 368, 296, 169, 79
 ונציה כח, 385, 165-164, 104-103
 431-429
 ועד פקידי ירושלים בקושטא (ראה פקידי קושטא)
 ורטהיימר, שמשון 150, 157-158, 231, 475, 420-419
 ורשה כח, 71-70, 79-73, 273, -412
 416, 473, 482, 493, 532, 534-535, 542
 זאלקינד, אליעזר 69
 זאלקינד, משה יהודה לייב 69
 זאלקינד, שלמה 69
 זאמוט 67
 זאקס, משה 177, 294-296, 462-463, 543, 502-501, 468
 זגורוב 533
 זדונסקה וולה 533
 זונאנה, ברוך 420
 זונאנה, דוד 90, 93-94, 419-421
 זונאנה, יעקב 94, 420
 זונאנה, יצחק 420
 זונאנה, המשפחה 420
 זוננפלד, חיים יוסף 532
 זייפרט, גוסטב לא
 זלוצ'ב 533
 זלמן אורי'ס (ראה משולם זלמן ב"ר יעקב אורי)
 זלמן חיים 408
 זקהיים, יוסף ב"ר טוביה 55-56, 61, 232, 418, 405
 האטים, אסתר 425
 האטים, יצחק 109, 420, 425, 431
 האטים, שלמה 420, 425
 האטים, המשפחה 420
 חב"ד 39, 100, 106, 137, 139, 148
 -449, 397, 365, 245, 227, 166-165
 498, 483, 450
 חבר, יצחק אייזיק מסלונים 387
 חברה קדישא טז, 36, 271
- 'החברה המייסודית הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים' כד, 263, 512, 500, 492, 379, 373, 292, 285
 חברון כג, 106-107, 111, 120, 139, 148, 157, 160, 164-166, 174, 227, 241, 270, 273, 286, 328, 365, 426, 438-439, 449, 451-452, 518, 529
 חברת 'אהבת חסד' 327, 426
 חברת 'ביקור חולים' טז, 36, 189, 234, 326, 394, 476, 512, 515
 חברת 'גמילות חסדים' 238, 326, 478, 480
 חברת 'מתן כסתר' 64
 חברת 'עזרת כנות ציון' 478
 חברת 'תרומת הקודש' 166, 179
 חבש 289
 חובבי ציון 380
 חודארה, המשפחה 420
 חוסיין דאי 264-265
 חוצ'ינר, יוסף 413
 החורבה (ראה חורבת ר' יהודה חסיד)
 חורבת ר' יהודה חסיד טז, ל, 11, 20-21, 24-29, 31, 33-35, 40, 46-47, 144, 170, 185-187, 189, 191-192, 194-195, 197-198, 199-200, 203-206, 210-212, 212-213, 216-217, 219-221, 223-224, 224, 226, 230-231, 235, 270, 296, 300-303, 305, 318, 325, 328, 362, 382, 383, 451, 455-456, 458, 463-464, 467, 471-472, 480, 491-492, 504-505, 505, 507, 531, 541, 544
 חזן, חיים דוד 376, 535, 545
 חזן, יעקב 422
 חזן, ישראל משה 107-110, 112, 312-313, 313, 432-434, 512, 514, 516, 523, 529
 חטאוויץ', יצחק 406
 חיבר 288
 חיון, גדליה 91
 חיים ב"ר יוסף 459
 חיים מאיר יחיאל מקוויניץ 76
 חיים מוולוז'ין 16-20, 23, 33, 51, 56

יהודא לייב ב"ר שמואל מפינסק 411	220-219, 209, 185, 69, 67, 60-58
יהודה 230	,410, 408, 404, 400, 390-388, 278
יהודה ב"ר משה ממגדבורג 365	465, 463
יהודה ב"ר מתתיהו 412	חיים מקרקוב 462
יהודה הלוי 207	חיים שבתל"ס 404, 55
יהודה חסיד, ר' 11, 35, 45, 89, 386,	חיפה 488, 285, 269, 262, 241
420, 400, 396	חישובי קץ 290, 118, 5
יהודה לייב בן יהושע העשל 438	חלב (ראה גם ארם צובא) 95, 11
יהושע 347	חנוך זונדל ב"ר צבי הירש 410, 66
יואל ב"ר דוב בער 69	חסלוביץ' 68
יוון 485, 314, 99	חסלוביץ', אברהם ב"ר יצחק 459
רבי יוחנן 464	חסלוביץ', יצחק 411
רבן יוחנן בן זכאי 249	חסלוביץ', משה ב"ר יצחק 478, 414
יונה ב"ר יצחק אייזיק 468	536, 517
יוסט, יצחק מרקוס 505-504, 301	חצר האשכנזים 12-11, 26, 89, 170,
יוסף 179	401, 191, 187
יוסף ב"ר מאיר 468	החצר השבתאית 203
יוסף זונדל מסלנט 220-219, 61, 44,	חת"ם סופר (ראה סופר, משה)
,408, 400, 346, 278, 233, 230, 226	
,536, 531, 524, 517, 478, 471, 468	טבריה כג, 37-36, 51, 92, 94, 98, 109,
543, 538	,149-148, 145-144, 136, 121, 111
יוסף שאול 524	,174-173, 165-163, 160, 157, 153
ילין, איטה 490	,264, 262, 241, 222-221, 207, 176
ילין, דוד טביא 76-77, 79, 350, 415,	,386, 335, 328, 281, 275, 269, 267
534	,452, 446, 430, 426, 402, 396, 392
ילין, יהושע ב"ר דוד 542	497, 489-488, 469, 454
ילין, המשפחה 349	טוביה ב"ר שלמה מטלצ'ין 183, 168, 67,
ים סוף 289	185
יניצ'רים 373, 265, 113-112, 99, 94	טויבר, אריה 519, 383
יענקלביץ, וולף 402, 52	טומאשוב 76
יעקב 229, 18	טוסקנה 526, 222, 216
יעקב בן צבי מעמדן 283	טורו, יהודה 540, 363, 360
יעקב יעקל 405, 55	טורי, יעקב 499
יעקב מלוצין 524	טיטואן 530, 268-267
יעקובי, פאול 490	טייטלבוים, יהודה יקותיאל מאויהל 511,
יפה, חיים חייקל 524	515
יפה, משה 288	טייטלבוים, משה 280
יפו 262, 241, 233, 225, 216, 111, 90	טרייסט כח, 138-137, 163, 165, 175,
,387, 371, 363, 337, 328, 285, 269	463, 460, 429, 299
,526, 501, 490, 480, 474, 470, 425	
545	יאנג, ויליאם טנר 476

- 402, 400, 396, 393, 390-388, 281
 ,446, 417, 412-411, 407-406, 403
 ,475, 471, 469-464, 458-454, 448
 537, 524, 501, 494, 485
 כהן, אלברט 360-355, 348, 318-317
 540-539, 513, 375, 371, 368, 366
 כהן, אמנון כט, 88
 כהן, יהודה 165
 כהן, יצחק 428
 כהן-בכרי, המשפחה 265-264
 כולל אסטרייך 366
 כולל גאליץ 349
 כולל הו"ד כו, 317, 324, 334, 336, 360, 364
 524, 368-364
 כולל החסידים 346, 321-320, 253, 121, 121
 ,498, 470, 453, 451, 395, 367-366
 513
 כולל הפרושים טו, יז, כב, כה, 20, 28
 , 61, 59-58, 51, 46-45, 36, 33, 30
 , 85-84, 81, 77-76, 71, 69, 67-65
 , 145, 139-138, 134, 121-120, 100
 , 170-167, 163, 161, 158, 153, 151
 -194, 191-188, 185-183, 181, 173
 -215, 213-206, 204-203, 200, 196
 , 229-226, 224-223, 220-219, 217
 , 252-250, 239-236, 234-233, 231
 -269, 262-261, 259-258, 255-254
 , 308, 301-300, 290, 284, 272, 270
 -387, 375, 368, 366, 355-345, 318
 -407, 401-400, 397, 393, 390, 388
 , 451, 449, 418-416, 414, 412, 408
 , 469-468, 463, 460, 458, 456-453
 -498, 480, 478-477, 475-474, 472
 -532, 525-524, 522, 517, 504, 499
 543, 538
 כולל ווהליץ 515, 100, 77-76, 71
 כולל ורשה כח, 77-76, 346, 349-348
 , 367-364, 360, 358, 355, 352-351
 , 539, 535, 531, 479, 416-415, 376
 543
 יצחק ב"ר חיים מוולוז'ין 69, 61, 56
 473, 466, 418, 412, 278, 213
 יצחק ב"ר יוסף 468, 459
 יצחק ישראל איסר ב"ר אורי 405, 56-55
 יצחק ישראל ב"ר משולם זלמן 204, 61
 418, 213-212
 יצחק מוורקי 413, 411, 76
 יצחק מקובנה 28
 ירושלמי, יהודה 431
 ירושלמי, עמנואל 431
 ירושלמי (פוליצרון), רפאל 420, 109
 425
 ירושלמי, המשפחה 420
 ירמיהו 19
 ירמיהו ב"ר אורי 514, 319
 ירמיהו מווילנה 445, 388, 386
 ישו 399, 373, 263, 42
 ישיבת המקובלים 'בית אל' 282, 45
 531, 429, 326
 ישיבת וולוז'ין 70-69, 67, 63, 19, 16
 413-411, 409
 ישיבת 'חיים וחסד' 103
 ישיבת 'כנסת ישראל' 520
 ישיבת 'מגן דוד' 112
 ישיבת 'נר המערבי' 340, 337
 ישיבת 'עץ חיים' 469
 ישיבת 'תפארת ישראל' -425, 327-326
 427
 ישעיהו 41
 ישראל ב"ר מרדכי 459
 ישראל ב"ר שלום מרוז'ין (האדמו"ר
 מרוז'ין) 483, 321-320, 253, 76
 515, 498
 ישראל מטרספולי 197
 ישראל מסלנט 220-219
 ישראל, משה 423
 ישראל משקלוב טו, 21-20, 18, 15, 12
 , 67, 60, 58, 51-50, 39, 33, 31-30
 , 143, 141, 139-138, 134, 71-70
 , 191-185, 183-182, 152, 150-149
 , 278, 252, 250, 235, 226-202, 194

- 114, 191, 227, 247, 295, 326, 329,
 333, 344, 359-360, 434, 455, 461,
 473, 476, 500, 503, 508, 511-512
 לונץ, אברהם משה יג, טו, יז, לא, 269,
 382-383, 395, 414, 417, 492
 לוסק 533
 לוצאטו, עמוס 425
 לוצאטו, שמואל דוד (שד"ל) 357
 לוצקי, יוסף שלמה בן משה 245-246,
 483
 לוקין, בנימין 403, 487
 לוריא, אהרן 271, 408, 411, 490-493
 לוריא, איידלא 491
 לוריא, אליעזר 233, 238, 476, 508,
 522, 537, 540-541
 לוריא, בנימין בן ר' איסר לוריא 69
 לוריא, דוד (רד"ל) 69, 472
 לוריא, דוד ממוהילב (חתנו של שמריה
 לוריא) 490
 לוריא, חנה (בת הלל ריבלין) 49, 476,
 490
 לוריא, יהודא זעליג בן ר' איסר 69
 לוריא, יצחק (ראה אשכנזי, יצחק)
 לוריא, מאיר 491
 לוריא, שלמה מלובלין (המהרש"ל) 490
 לוריא, שמריה בן אהרן כח, 49, 73, 258,
 269-273, 416, 476, 487, 490-493
 לוריילה, פייר 466
 לוריין, אנטון 215-216, 318, 464, 467
 ליאון, אריה לייב ב"ר יוסף 459
 ליבס, יהודה ל, 16
 ליורנו כח-כט, 95, 108, 117, 155, 268,
 385, 425, 429, 432, 460
 ליטא יג, יח, כו-כו, 7, 12, 18-19, 21,
 38-39, 44, 50-58, 62-63, 65-69, 71,
 73, 75, 79, 87, 115, 147, 149, 183,
 211-212, 219-220, 228, 231, 233,
 242, 252, 255, 262, 269, 278, 284,
 347-350, 378, 383, 389-390, 396,
 402, 404, 409-410, 412, 414, 417-
 418, 447, 452, 469, 474-477
- 37, 121, 139, 172-173,
 239, 366, 438, 449, 451, 453, 542
 כולל שומרי החומות 376
 כוללות העיר הספרדים טו, 30, 107,
 111, 119, 152, 173-174, 277, 335,
 360, 367, 441, 526
 כורש 347
 הכותל המערבי 45, 329, 461, 467
 'כל ישראל חברים' יז, 544
 כנסיית המשיח כד
 כנסיית הקבר 203, 256
 'כנסת ישראל' (ראה ישיבת 'כנסת ישראל')
 כ"ץ, חיים ב"ר טוביה 18, 37, 52, 82,
 392, 400
 כרמיה, אדולף 318
 "כתב סופר" (ראה סופר, אברהם שמואל
 בנימין)
 כתר תורה (בית המדרש) 92
 לאטיס, אליהו אהרן 430
 לארידו, אברהם 340
 לבוב 385
 לבנון 95, 268, 277, 335, 447
 לברטובסקי, אלקן (אלקנה) 73
 לדינו 87, 336
 לובלין 75-76
 לוגו 430
 לודו' 349
 לווינזון, זאב וולף 234
 לווינשטאם, אברהם 439, 444
 לווינשטאם, יעקב משה ב"ר שאול 119
 לווינשטיין, ליפמן הירש 296, 299, 302,
 304-305, 502, 505-507, 521
 לוורדן 438-439
 לוי ב"ר חיים 459
 לוידס 138
 לזין, אשר זאב 408
 לזין, משה יצחק 408
 לזין, שאול הלוי (ר' שאול קרלינר) 408
 לזינגון, יצחק בער (ריב"ל) 482
 לונדון כד, 77, 85, 103, 108-109, 112,

- לעווי, נחום משאדיק 366, 346, 287-
531, 524, 367
- מאגאר, שמואל בכ"ר דוד 523
מאגולה, רפאל 421-420
מאגולה, המשפחה 420
- מאטלון, רפאל יעקב 437, 431-430, 117
מאיסטרו, חיים ברוך 429-428, 120
439, 437, 431
- מאיר במוהר"ם משקלוב 459
רבי מאיר בעל הנס 426, 414, 163, 69
497, 449
- מאיר ב"ר משה 459
מאיר יחיאל מיכל מלכוב 446
מאיר שלום הכהן מקרליץ 220-219, 67
469, 278
- מאנספלד, גולדה 276
מאנספלד, יוסף מקאליש 411, 277-275
494
- מאנספלד, נתן נטע הכהן 39
מארג'י, נתן 430
מגבית הפארה 97
מגיד, הלל נח (שטיינשניידר) 67, 62
המגיד ממזריץ' 50
- מורדניוציה י', 5, 8-9, 133, 290, 316,
360-358, 356, 334, 331, 328, 319
515, 435, 383, 380, 378-375, 370
541, 521
- מוהילב 269, 258-257, 255, 68, 57
493, 491-490, 466, 324, 295, 273
94
- מוחמד עלי 111, 101-100, 28, 24, 13
203, 199, 196, 145-143, 134, 112
263, 255, 229, 222, 217-216, 205
290, 282-281, 273-272, 269, 266
374-373, 327, 325, 318, 314, 294
491, 473, 467, 465-464, 462
521
- מולדביה 255
מונטגיו, מרי וורטלי 420
מונטיפיורי, יהודית 515, 478
- 533, 491, 483, 479
לייפציג 466, 440
ליסר, יצחק 517, 510
ליפשיץ, אריה ליבש 280
ליפשיץ, יוסף 197, 84
ליפשיץ, יעקב 244
ליפשיץ, משה זאב וואלף ב"ר אריה
לייב 485
ליפשיץ, שלמה זלמן 531, 416, 413
למל, בית הספר 543, 370-369, 362
לנדא, חיים סג"ל 404, 55
לנדא, יחוקאל 404
לנדוי, בצלאל 456
לעהרן, אברהם משה 437, 140
לעהרן, עקיבא 217-216, 203, 199-198
534, 469, 463, 306
לעהרן, צבי הירש כ-כג, כו, 30, 32, 37-
103, 85, 79, 73, 70, 61, 53, 46, 39
-123, 121-119, 112, 110-109, 107
-136, 134-133, 131-129, 127, 125
164, 161, 158-155, 146-140, 138
197-195, 191, 187, 182, 180-167
227-212, 209-207, 205-202, 200
253, 249-247, 237, 234, 230-229
306-299, 296-295, 287, 282-281
-326, 324, 322-317, 315, 312-308
348, 340, 338, 336, 334-332, 329
395-394, 391-390, 382, 358, 354
411-410, 407-406, 403, 400, 397
435-431, 428-427, 421, 416, 413
454-451, 449, 441-440, 439-437
487, 484, 477-476, 474-460, 457
-524, 522-520, 518-497, 493-492
539-537, 535-532, 527
לעהרן, המשפחה 504, 466, 437
לעווי, אשר לעמיל מגאלין -346, 287
533-531, 524, 355, 350-349, 347
538, 536
לעווי, יעקב יהודא לייב 346, 287, 76
534, 532-531, 524, 367-366, 350
542

465, 220-219, 212	מונטיפיורי, יוסף סבאג כב
מינרבי, יעקב 138-137	מונטיפיורי, משה יו-יה, כא-כב, 7, 77,
המיסיון האנגליקני טו, 354, 334, 234,	197, 191, 180-179, 108, 85, 79
537-536	290, 277, 241, 234, 230-229, 221
מכנס 530, 341	313-311, 309-307, 304-302, 298
מלאך, חיים 90	348, 334-331, 329, 326, 324-315
מלחמת קרים 317, 358, 360, 370, 375,	364-362, 360-359, 357, 355, 351
435	388, 379, 375-374, 371-370, 366
מלטה 432, 263	-473, 455, 435, 408, 405, 400, 397
מלכי, רפאל מרדכי 385	487, 484, 481-480, 477-476, 474
מון, אהרן ועליג 133, 191, 208, -223,	-521, 519-517, 515-507, 505, 499
462, 459, 326, 303-300, 296, 224	541-540, 538-535, 533, 525
531, 511, 505-503	מונטוניגו, ידידיה 343
מנהיים 505	מוסטפה פחה 395
מנוח, חזקיה חיים 103	מועצת המג'ליס 462, 199
מנחם מנדל מוויטבסק 387, 51,	מוקדם 265-264
מנחם מנדל מליובאוויטש (ה"צמח צדק")	מזוביי (מחוז בפולין) 75
483, 245	'מזכרת משה מונטיפיורי' 490
מנחם מנדל מקמיניץ 493, 404	מזל, דוב בער 491
מנחם מנדל משקלוב ל-לא, 21-11, -24,	מזל, יוסף 491
-51, 47-44, 42-36, 34-33, 31-30, 28	מזליטוב, נשיא 439
, 182, 150-149, 84, 62-61, 58, 53	'המזרחי' 487
, 197, 194, 191, 189, 187, 185-184	מחמוד ה' (השולטן התורכי) 99
, 394-386, 345, 249, 219, 211-209	מחנה ישראל (שכונה בירושלים) 345,
, 414, 411, 409-408, 406, 401-396	379
, 471, 461, 459, 449, 421, 417-416	מיוחס, יום-טוב רפאל 385, 225
537	מיוחס, יוסף יום-טוב בן רפאל 523
מנחם משה משוורין 227	מיוחס, מרדכי חיים 529, 342
מנחם ציון (בית המדרש) 491, 469, 205,	מיוחס, מרדכי יוסף 422
541	מיוחס, משה 90
מערת אליהו 325	מיוחס, רפאל בכ"ר שמואל 422, 93, 90
מערת המכפלה 492, 270	מיוחס, רפאל משה בכ"ר שמואל 103,
מצרים טו, 8, 28, 42, 83, 100, 113,	437, 119
225, 221, 217, 215, 205, 179, 116	מיזול, יוסף 481, 241
465, 460, 436, 373, 335, 372, 272	מיזוליש, דוב בער 350, 278
480	מיזולס, אביגדור 447, 126
מק'גוון, אדוארד 525, 508, 498, 307,	מיכה 19
541	מילניאריים טו, 9, 13, 41, 43, 116, 373,
מקלנבורג, יעקב צבי 324	509, 399
מקצ'יין, רוברט 277, 263	מינסק 255, 209, 84, 67, 61, 58, 52
מרגליות, אפרים זלמן מברודי 169-168,	465, 408
405, 403	מינסקר, מרדכי ב"ר אביגדור 209, 67,

- מרגליות, גרשון 453
 מרדכי ב"ר אברהם ש"ץ 459
 מרדכי מווילקוביסק 61
 מרוקו 345-340, 336, 277, 268-267, 376, 528-530
 מרוק, מנצור 422
 מרסיי 231
 משה 310, 186
 משה בן מיימון (הרמב"ם) 398, 386, 186
 497, 480
 משה ב"ר מאיר 468
 משה ב"ר מיכאל 411
 משה ב"ר עקיבא 471, 220
 משה יעקב בהרב ר' מיכאל 418
 משה מללוב 350
 משה מקרמניץ 446, 157, 126, 121
 משה רבקה'ס בעל "באר הגולה" 55
 משולם זלמן ב"ר יעקב אורי (ר' זלמן אורי'ס) 406, 204, 82, 63, 56-55
 486, 464, 412, 410
 משחיות ט-י, טו, כב, כד-כו, ל-לא, 4-6, 9, 13, 16-19, 24, 26, 28, 30, 41-44, 47, 89-92, 101, 115-117, 123, 129, 141-142, 146, 180, 187-205, 209, 222-223, 226-229, 232-233, 236-239, 252, 254-255, 263-264, 266, 275-282, 284, 290-314, 319, 353-352, 371-373, 375, 377-472, 437, 424, 419, 396, 390, 379, 478-480, 489, 499-500, 513, 537
 משכנות שאננים 5, 364, 379
 'מתן בסתר' (ראה חברת 'מתן בסתר')
 מתתיהו מבברויסק 390
 נאטקין, יהודא 411
 נאמן, אריה (אריה ב"ר ירחמיאל) 17, 195, 198-200, 209, 212, 219-220, 224, 226, 230, 239, 286, 459, 462-463, 471, 463, 473, 478, 480, 493, 516-517, 517, 525, 536, 537, 543
 נאמן, מרדכי 536
 נבון, אפרים ב"ר יהודה 422, 336
- נבון, אפרים ב"ר רפאל 199
 נבון, בנימין מרדכי ב"ר אפרים 303, 47, 328, 330, 332, 344, 386, 515, 518, 520, 522-526, 530
 נבון, יהודה ב"ר רפאל טו, 111, 303, 325-328, 382, 427, 502, 506, 518-520
 נבון, יונה משה 47, 111, 209, 225, 303, 325-326, 505, 517-520
 נבון, המשפחה 110-111, 222, 316, 326-328, 330, 337, 383, 467, 480, 519-520
 נבוטילצב 27
 נוח, עמנואל 499
 נוימן, ברנרד 356, 366, 369, 539
 נחום ב"ר שמחה 220, 209
 נחום מזאמוט 445, 388, 386
 נחום משאדיק (ראה לעווי, נחום משאדיק) 364, 379
 נחלת שבועה 364, 379
 נחמיאש, רפאל אלעזר 422
 רב נחמן בר יצחק 24
 נחמן מברסלב 407
 ניו אורליאנס 360
 ניניו, יעקב שאלתיאל 426, 283-282, 497
 ניקולאי ה'1 כז, 73, 242, 247-248, 252, 286, 481-482, 484
 ניקולייסון, ג'ון כד, 233, 263, 275, 288, 337, 353-355, 473, 492, 538
 נסים יעקב בכ"ר דוד 521, 435
 נפוליאון בונפרטה 9, 18, 70, 113, 116-117, 117, 372
 נפוליאון, לואי 438, 123
 'נר המערבי' (ראה ישיבת 'נר המערבי')
 נתן נטע בן רמ"מ משקלוב 61, 53, 24, 62, 67, 83-85, 183, 195-199, 204, 205, 212, 218-220, 224, 226, 230, 253, 273, 345, 391, 403, 406, 409, 411, 414, 415, 461-462, 466, 471, 485, 487, 493, 530-531
 נתן נטע ב"ר סעדיה משקלוב 67, 61, 185, 209, 212, 219-220, 230, 345

סנדומיא' 75	531-530, 459, 411
סנט פטרבורג 257, 248-247	נתנוון, יוסף שאול הלוי 544
סעדיה ב"ר נתן נטע 17, 345, 392, 406	
ספיר, יעקב 543, 362	סג"ל, דוב בער 478
ספיר, שאול 525	סג"ל, יצחק ב"ר יהושע מקידאן 459
ספרד 447, 423, 265, 164, 153, 87	סג"ל, משה 14, 38, 249, 387
	סג"ל, שלמה זלמן ב"ר עזריאל 481
עבדאללה פחה 152, 44	סג"ל, שלמה זלמן ב"ר תנחום הלוי 82-
עבדול מג'יד טו, 356, 359	427, 417, 83
עגנון, שמואל יוסף 383	סגרי, ישראל חיים רפאל 437
עדל, יהודה הלוי 404	סדיגורה 320
עדל, יוסף אליעזר הלוי 280	סואץ, התעלה 379
עדת ישורון (קהילה) 118, 122, 238,	סוזי, משה 176, 454
479-478, 404	סוזי, מרדכי אליעזר 523
עובדיה, יצחק 427	סוזי, שלמה משה 325, 327, 457, 467,
עזריאל מגירונה 464	520-519
עזריאל משקלוב 404, 50	סוכת שלום 24, 382, 531, 538, 541
עזריה מן האדומים 398	סולימאן פחה 94, 386
'עזרת בנות ציון' (ראה חברת 'עזרת בנות	סומפולנו 533
ציון')	סופר, אברהם שמואל בנימין (ה"כתב
עייאש, יהודה 489	סופר") 79
עייאש, יוסף דוד 32, 124, 156-157, 393	סופר, משה (חת"ם סופר) 30, 37, 70, 79,
עייאש, יעקב משה 489	141, 143-144, 170, 190, 202, 207,
עינר, שמואל 298	221, 224, 300, 385, 400, 444, 451,
עכו טו, 11, 44, 99, 125, 241, 262, 269	471, 463
עלילת דמשק כב, 5, 144, 229, 247,	סוריה כ-כא, 8, 36, 95, 100, 113, 134,
281-282, 292-293, 314-315, 317-317	136, 143, 163, 171, 205, 217, 222,
513, 497, 473, 375, 320	225, 229, 233, 269, 272, 281, 294,
עמדין 444, 439, 320, 124	318, 335, 393, 399, 425, 470, 513,
עמלק 18	527
עמר, יהודה 489	סטריקוב 533
עמריך, עוזר 444	סטרגנפורד, הלורד פרסי סמית 399
עמרם המערבי 288	סין 288
עמרם, נתן 106-108, 146, 432, 434,	סיררו, יעקב 343
461	סיררו, ראובן 343
ענתבי, יעקב 312, 329, 480, 510, 521	סלומון, יואל משה 379
עפשטיין, אפרים יצחק 227	סלונים 280
'עץ חיים' (ראה ישיבת 'עץ חיים')	סלונקי 88, 99, 423-424, 432
עקבתא דמשיחא 43, 206, 495	סלוצק 389
עשרת השבטים 19-20, 163, 185-187,	סמט, משה 540
250-252, 288-289, 298, 346, 398,	סמניץ 235-236
457	סמסון, שמשון 52, 403

- פיג'וטו, המשפחה 11, 95, 163, 165,
425, 421, 222
פיטרקוב טריב 533
פיזאנטי, חיים משה 523
פיזארו 430
פייבל חיים מקמיניץ 73
פיליפסון, לודוויג 292, 295, 298, 301,
306-309, 311-312, 318, 324, 332,
359, 365, 509-511, 517, 541-542
פין, ג'יימס 322, 330, 344, 348, 351,
465, 525, 536
פין, שמואל יוסף 62
פינס, יחיאל מיכל 490-491
פינס, שמואל ב"ר שלום 62, 67, 74-75,
79, 252, 258, 409, 414-416, 510
פינסו, רחמים ישראל 529
פינצ'י, יעקב 523
פינקרלי, משולם זלמן 419
פיסטנברג, משה 73
פיסק, פליני 394, 398
פיצימאנו, הגראף יוסף 365, 367, 540,
543
פירט 129, 502
פירנצה 103, 430
פירסט, יוליוס 302, 307
פישל בער 75
פישמן, מאיר יהודא לייב 76
פלאנקער, אליעזר ב"ר מרדכי 280
פלונסקי, שלמה זלמן 26-28, 52, 73,
403, 405
פלוצק 75
פלשים 289
פעסעלעס, אליהו 55, 412
פעסעלעס, אריה לייב ב"ר דוב בער (ר')
לייב בער'ס) 55-56, 63, 82, 204,
247, 404-406, 410, 412, 486
פעסעלעס, בילא 404
פעסעלעס, הירש 55, 405
פעסעלעס-עליאש, יעקב ב"ר אריה לייב
55, 81, 204, 213
פעסעלעס, המשפחה 55, 404, 410
פעריל, רפאל 416
פאלאג'י, אברהם חיים 420, 426-427,
432
פאלאג'י, חיים 426, 435
פאלאג'י, המשפחה 420
פאס 340-344, 526, 528, 530
פאפו, יהודה 428
פביאניץ 533
פואה, אברהם 420, 428
פואה, מנדולינו 112
פואה, נסים שלמה 420, 428
פואה, רפאל 420
פואה, המשפחה 420
פודולסקי 75
פוזנה 235, 349, 413, 533
פוזנר, אברהם 349, 531
פוטסדם 272
פולוצק 68
פולין ית, כב, כז, 7, 25-26, 28, 38-
39, 52-53, 62, 66-67, 70-71, 73-76,
77-79, 86, 115, 143, 147, 149-150,
153, 156, 159, 161, 164, 167, 191,
198, 226, 234-235, 242, 252, 254,
273, 275, 278, 285-287, 332-346,
351, 358, 367, 370, 376, 378, 392,
396-397, 409, 411-416, 418, 430,
458, 477, 479, 492-493, 498, 511,
515-516, 533-535
פון-פיקנר מוסקאו, הרמן 295, 501-502,
294
פון-שוברט, ד"ר 294
פוסבולר, אברהם אבלי 56, 60, 64, 69,
82, 247, 390, 404, 412, 486
פורטוגל 87
פורטר, ג'יימס 420
פ"ח, שלמה 21, 33, 53, 59, 182-183,
194, 390-391, 397, 459
פיג'וטו, אליהו 163, 200, 216, 421,
425, 528
פיג'וטו, חי משה 421
פיג'וטו, משה 134, 136-137, 212, 216,
421
פיג'וטו, עזרא 510
פיג'וטו, רפאל 95, 421

- 375-374, 370, 364-362, 360-359
 504, 499, 435, 421, 380, 377
 פרומקין, אריה לייב ל, 383, 239, 220, 220
 530, 450, 386
 פרוסיה 65, 217-216, 220, 288, 324
 541, 484, 465, 375, 349
 פרופסיק 69
 פרוש, אברהם ב"ר צבי הירש 475
 פרוש, צבי הירש 469, 190
 פרוש, שמואל 406, 402
 פרחי, חיים 36, 94, 99, 125, 151-152, 446, 425, 421-420, 386, 315, 163
 פרחי, יצחק 523, 519, 326
 פריד, אליעזר יצחק 278
 פרידלנדר, דוד 410
 פרידמן, דוד 490
 פריז 114, 138, 215, 281, 307, 317-
 509, 435, 360-359, 356-355, 318
 540, 539
 פריינקיל, יוסף יעקבא מברסלאו 417
 פריניץ, אברהם ב"ר אהרן 437, 120-119
 516, 439
 פריסלב 68
 פריסקו, אברהם 432, 426, 420
 פריסקו, המשפחה 420
 פרנס, אברהם ב"ר חיים נחמן 55
 פרנס, חיים נחמן ב"ר משה פרץ 61, 55
 418, 408, 405, 232, 213, 204, 63
 473
 פרנקל, שמעון 369, 366, 338, 307
 540, 508-507, 477
 פרנקלין, יעקב 313-312, 298
 פרנקפורט דמיין 304, 302, 247, 151
 505, 503, 462-461, 318, 309, 305
 506
 פרסטון 320
 פרשבורג 370, 281, 235, 218, 143, 53
 541, 514
 פשקביץ, איוון פיודרוביץ 273, 76-73
 493, 416-414
 צבי, אליהו 422
- 528, 344, 342-339 מימון
 הפקוא"מ (ראה הפקידים והאמרכלים
 באמשטרדם)
 פקידי ארץ ישראל בקושטא (ראה פקידי
 קושטא)
 פקידי קושטא יו, כ-כב, כט, 6, 8, 32, 87,
 123-119, 117, 115-106, 104-92
 -150, 148-147, 142, 137-136, 134
 ,175-174, 168-167, 165, 156, 151
 -419, 335, 328-326, 232, 229, 179
 473, 468, 444, 436-424, 422, 420
 הפקידים והאמרכלים באמשטרדם יו, יט-
 כו, כח-ל, 8-7, 33-31, 35, 37, 39, 45,
 100, 85-84, 79, 70, 66, 62-61, 53
 ,121-120, 114, 109, 107-106, 103
 ,163-155, 151, 148, 146, 142-123
 ,185, 183-182, 180-178, 176-165
 ,205-202, 200, 196-194, 191, 187
 -222, 218-217, 214-212, 210-207
 ,247-246, 234, 230, 227-226, 224
 -294, 290, 281, 270, 253-252, 250
 ,322-316, 313, 309, 306-298, 296
 ,344, 339-338, 330-328, 326-324
 -364, 362, 360-358, 355-354, 350
 ,395, 393-392, 383, 370-367, 365
 -416, 414-409, 407, 403-401, 397
 ,433, 431, 429-428, 425-424, 418
 -451, 449, 447, 444-443, 439-435
 -500, 493, 485, 470, 467, 460, 454
 ,513, 510, 507-506, 504-503, 501
 ,534-533, 526, 524, 519, 517-516
 544-542, 539-538
 פראג (אופלטקה), יצחק 383
 פראנק, יעקב 279
 פראנקוס 394-393, 155, 95, 36-35, 31
 פראנקיה 164
 פראנקל, לודוויג 362, 355, 348, 37
 544-542, 492, 375, 370-364
 פראסט, אברהם 538
 פרדו, דוד 165
 פרודוקטביוציה יט, כב, כז, 8-9, 200,
 331, 320, 318, 310, 307, 302, 300

- ,489-487, 475, 471-468, 466-463
 ,513, 509, 504, 499-498, 495-494
 530, 526, 518, 516-515
 ,265-263, 191, 175, 116, 8-7
 ,318-317, 295, 293, 285, 277, 269
 ,489-488, 481, 454, 432, 372, 357
 506
 צ'רצ'יל, הקולונל צ'רלס הנרי 315
 צ'רקוב 68
 קאליש 349, 75
 קאמונדו, אברהם 112-110, 229, 327,
 513, 473, 435-434, 432, 426, 420
 קאמונדו, יצחק 431, 425, 109
 קאמונדו, שלמה 428, 420
 קאמונדו, המשפחה 420
 קאן, פנחס 403
 קאפילוטו, יעקב 327
 קארדווי, אברהם מיכאל 90
 קאריו, דוד אברהם 523
 קבר רחל 520, 196, 45
 קבר שמואל הנביא 491, 270
 קובו, יצחק 332-330, 326-325, 225, 47,
 ,378, 376, 362, 345-342, 339, 334
 ,541-539, 530, 526-523, 520, 518
 544
 קובנה יג
 קובנר, זלמן 411
 קוואס (שומר ראש) 541
 קווקו 485, 255
 קוטנו 533
 קולבי 137
 קונין 533
 קונסטנטין 73
 קונסטנץ 512
 הקונסיסטוריה בפריז 318-317
 קוסצ'קוביץ' 68
 'קופת ביקור חולים' 394, 327
 'קופת יתומים' 327
 'קופת עניים' 327
 קופת 'צדקה גדולה' 64-63, 54
 קורדובירו, משה 28
 צבי הירש בהרב מוהר"מ 459
 צבי הירש 18
 צבי הירש ב"ר יוסף מאמדור 84, 67,
 459, 411, 219
 צבי הירש ב"ר יוסף מדליאטיץ' 209,
 459, 457, 220, 212
 'צדקה גדולה' (ראה קופת 'צדקה גדולה')
 צונצין, אברהם 421-420
 צונצין, אהרן 420
 צונצין, חיים 420
 צונצין, יהושע 420
 צונצין, משה 420
 צונצין, המשפחה 420
 צור 495, 277
 צור, ירון 421, 95
 צורף, אברהם שלמה זלמן (ראש"ז) 31,
 ,159-158, 156, 151, 67, 64, 46, 33
 -194, 190, 185-183, 177, 168-167
 -215, 212, 209-208, 205, 203, 196
 ,250, 231-230, 227-225, 223, 220
 ,338, 326, 318, 305-304, 302-301
 -452, 447, 432-430, 401, 393, 379
 ,465-464, 462-459, 457-456, 454
 ,505, 501, 480, 474, 471-469, 467
 535, 531, 507
 צורף, מרדכי 537, 515, 474
 צידון 269, 241, 94
 צפרו 530, 343-341, 277, 268
 צפת טו, כב-כג, לא, 12-11, 21-20, 24-
 -51, 47-45, 40-36, 34-33, 31-30, 25
 ,85-84, 76, 74, 71, 69, 60-58, 52
 ,134, 126, 123, 121-120, 100, 91-90
 -157, 155, 153-148, 141, 138-136
 ,191, 189-181, 174-173, 168, 165
 -214, 212-205, 203-202, 197, 194
 ,250, 241, 227, 223-220, 218, 215
 ,269, 267, 264-261, 259-258, 252
 ,288, 286, 284, 280, 278-275, 273
 -390, 388, 386, 382, 374, 350, 335
 ,414-413, 407-406, 403-400, 397
 ,439, 431-430, 427-426, 424, 417
 ,460, 457-455, 453-452, 449-445

רדישקוביץ 66	קושטא ט, יז, כט, 12, 21, 46, 52, 56,
רוגולר, אליהו 514	58-59, 83-84, 86-88, 90-97, 99-100,
רודלסהיים, המשפחה 398	103-104, 110-112, 114-116,
רוהלד, ברוך משה ב"ר שמשון הלוי	117, 119, 124, 134, 136-138, 157,
מבריסק 487, 258	168, 170, 229-230, 254, 265, 286,
רוזאניס, אברהם 420	317, 316-328, 330, 335, 359, 373,
רוזאניס, אהרן 420	385, 391, 395, 399, 411, 419-420,
רוזאניס, יצחק 420	422-436, 451, 473-474, 476, 510-
רוזאניס, שלמה 424	511, 513, 519-521
רוזאניס, המשפחה 420	קטפאגו, אנטון 136, 163
רוזנטל, מאיר 529, 340	קינג, ג'ונאס 398
רוזני ארץ ישראל שבויילנה (ראה רוזני וילנה)	קירכהיים, רפאל 302, 305, 500, 504-
רוזני וילנה כ-כג, 6, 21-20, 23, 25, 30,	507
32, 40, 45, 47, 51-70, 75, 81-87,	קלויז הגר"א 17, 67, 388, 406, 417
100, 114-115, 138-139, 147-148,	קלישר, צבי הירש 318, 436, 545
150-151, 157-158, 161, 167-169,	קלצ'ב 533
178-179, 183-188, 190-191, 203-	קמחי, דוד 420-421
204, 210-215, 217-220, 223-224,	קמחי, חיים 420-421
226-230, 235, 247, 252-253, 258-	קמחי, שלמה 420
259, 286, 318, 349, 353, 355, 390,	קמחי, המשפחה 420
397, 401-408, 410, 413-414, 416,	קניגסברג 65, 324, 410
421, 427, 443-444, 460-461, 463-	קפריסין 425
464, 466, 470, 475, 484, 486, 495,	קצנלבוויגן, אריה לייב 56, 213
533, 535, 544	קצנלבוויגן, שאול 64, 409
רוטנברג, יצחק מאיר אלתר (האדמו"ר	קראים 246, 470, 483
מגור) 350	קרב נוורינזון 485
רוטרדם, כת, 129, 170	קרוין, צדוק הלוי ממוהילב 227, 295,
רוטשילד, אוולינה דהי 539	324, 408, 468-469, 502
רוטשילד, ג'יימס 179, 205, 215, 281,	קרלין 61, 229, 408-409, 418
308-307, 311, 315, 357, 464, 467,	קרמונה, חיים משה 420, 428
473, 536, 540	קרמונה, יצחק בכור 99, 106, 420, 424-
רוטשילד, מאיר אנשיל 247, 303, 309,	425
318	קרמונה, המשפחה 420
רוטשילד, נתן 247	קרפפלד 509
רוטשילד, שלמה מאיר 351	קרקוב 75, 278
רוטשילד, המשפחה יז, כא-כב, 7, 216,	קשינו, חיים 421
281, 303, 317-318, 329, 332, 348,	
351, 355-357, 360, 362, 370-371,	ראטנער, צבי ממינסק 408
375, 462, 474, 509, 539-540	ראש"ז (ראה צורף, אברהם שלמה זלמן)
בנק רוטשילד 138, 204, 225, 270	רבינוביץ, בנימין דוד ב"ר יצחק 77,
רוזין, אלכסנדר זיסל 74, 76, 416	415
	רג'וראמיליה לב

- ריבלין, המשפחה 45, 57-58, 228, 232
 רוסיה ט, יג, יח, כו-כח, ל, לד, 7, 18,
 27, 31, 40, 44, 52-53, 59, 61-68,
 70-71, 74-75, 79, 81, 84-86, 95,
 103, 115-116, 138, 143, 150, 152,
 156, 164, 167, 171, 178, 185,
 188, 194, 198, 205, 216-217, 220,
 225, 231, 234, 242, 245-256, 262,
 269, 272-273, 284, 286-287, 321-
 322, 322, 335, 351, 360, 370, 373,
 383, 390, 392-393, 395, 407, 414,
 421, 430, 444, 448-449, 458, 462,
 465, 470, 481-482, 484-487, 491-
 492, 498, 511, 513, 517, 535-536,
 541, 545
 רוסמן, משה 459
 רוקח, אלעזר מברודי 488
 ריבלין, אברהם בנימין ב"ר משה מגיד
 479
 ריבלין, אליהו ב"ר הלל משקלוב
 468, 480, 480, 480
 ריבלין, אליהו יוסף 542
 ריבלין, אליעזר 383, 182
 ריבלין, בנימין יט, 57, 57, 67, 84-85,
 229, 234, 396, 457, 464, 468, 475,
 477, 479
 ריבלין, הלל משקלוב כח, 45-49, 57,
 73, 212, 218, 228-229, 258, 269,
 272, 400-401, 459, 478-479, 491-
 490, 491
 ריבלין, יוסף (יושעה) 239, 284,
 379, 396, 479, 480
 ריבלין, יוסף יואל יט
 ריבלין, יוסף יואל ב"ר אליהו
 474, 479, 491
 ריבלין, יצחק 491
 ריבלין, ליפמאן 491, 273
 ריבלין, משה מגיד בן ר' הלל 36,
 60, 227-229, 284, 288, 290, 311,
 345, 349, 379, 407-408, 471-480,
 490, 492, 521, 532
 ריבלין, שלמה זלמן ב"ר יושעה
 388, 479, 492
- ריבלין, מאיר לייב 476
 ריינס, יצחק יעקב 487
 ריינס, שלמה זלמן הירץ 67, 258,
 414, 487
 ריינר, אלחנן 459
 רייסין (ראה גם ביילורוסיה) 58, 67-
 68, 84, 100, 147-148, 159, 163,
 242, 396, 396
 ריישר, משה 395
 ריכול 533
 ריקי, עמנואל חי 91
 רלב"ג, אליעזר דן 524, 543
 רמב"ם (ראה משה בן מיימון)
 רפורמה כב, כו, 122, 129, 144, 234-
 235, 279-280, 287, 290, 292, 298,
 300-301, 307-308, 319-322, 324,
 355, 365, 367, 377-378, 383, 410,
 501, 504-505, 507, 509, 513-516,
 533, 542
 רפפורט, יעקב דוד יקותיאל הכהן
 117, 431, 437
 רצהבי, יהודה 527-528
 שאול, אברהם 225
 שאול בנימין, הרב מרדישקוביץ 469
 שאול יואל מליו'נסק 535
 שאנטיד, נתן 502
 שאקי, סימן טוב 420
 שאקי, רפאל 420
 שאקי, המשפחה 420
 שבתאות 346
 שבת צבי ל, 89, 279
 שד"ל (ראה לוצאטו, שמואל דוד)
 שדליץ 76
 שווארץ, חיים יח, כה, 289, 296,
 299, 480
 שווארץ, יהוסף טז, יח, כה-כו, לא,
 199, 201, 225, 270, 272-273, 277,
 288-289, 296, 298-299, 305, 324,
 480

- שמחה ב"ר שמחה 459
שמעון בר יוחאי 28, 30, 91, 202, 207, 283
שניאור זלמן מלאדי 449, 483
שניצר, מרדכי 509
שעהנבוים, מאיר 479
שפירא, צבי הירש ב"ר זרח 459
שפירא, שלמה זלמן 17, 28, 33, 47, 67, 121, 168-171, 173, 185, 249, 397-
398, 398, 400, 403, 413, 450-452, 456, 459
שפרה, האלמנה 69
שקלוב 45, 57-58, 68, 84, 228-229,
231, 403, 406-408, 472-473
שרה בת הגאון ר' יהושע 487
שרעבי, שלום (רש"ש) 144, 493
תא"שמע, ישראל 493
תוניס (העיר) 266, 268, 489
תוניסיה (הארץ) 153, 155, 268, 285,
295, 423
תורג'מן, יעקב 267, 336, 338, 342-344,
528
תורג'מן, משה 263, 336, 338-340, 526,
528-530
תורכיה יט, כא, 27, 97, 100, 107, 109,
111, 113, 116, 152, 156, 178, 245,
267, 358-360, 378, 380, 395, 425,
435, 486-488, 527
תימן 162-163, 186-187, 288, 424
תיריא 109, 426
'תפארת ישראל' (ראה ישיבת 'תפארת
ישראל')
תקנת העיובנות 31, 33-34, 100, 114,
152-153, 155, 166, 427, 519
'תרומת הקודש' (ראה חברת 'תרומת
הקודש')
- 339-338, 367-368, 463-464, 491,
493, 502-503, 528, 531-532, 543
שווארץ, רבקה (אשת יהוסף שווארץ) 491
שווארץ, שרה 480
שוורצפוקס, שמעון 262
שומיאץ 68
שומרי החומות (ראה כולל שומרי החומות)
שחר, שלום יונה 55, 405
שטראשון, אברהם דוד ב"ר יהודה 56,
59, 61, 84, 224, 229, 247, 404-
408, 408, 412, 470-471
שטראשון, יהודה 195, 406, 461
שטרנהרץ, נתן 407
שיינדל דרייזוה בת שמעון אמסיל 536
שישא, אברהם הלוי 364, 540-541
שכם 393
שלאנג, יוחנן הירש 365, 541
שלוש השבועות 144
שליסלבורג 472
שלמה זלמן ב"ר אברהם מטיקטין 278
שלמה זלמן ב"ר וואלף 67, 459
שלמה מוילקומיר 149
שלשין 76, 346, 531, 533
שמואל בן אביגדור 51
שמואל בן נפתלי 429
שמואל ב"ר חיים שבתל'ס 55, 404, 406,
412
שמואל ב"ר ישראל חיים (חרי"ק – חתן ר'
יהודה קלאצקי) 55-56, 63, 67, 204,
405, 410, 412, 464, 486
שמואל מאימראן 422
שמואל מדלהיגוב 523
שמואל מסלנט כז-כח, 36, 67, 76-77,
182, 220, 229, 231, 350-351, 410,
480, 532, 534-535, 543
שמואלביץ, משה בן נחום 257, 487
שמחה בונם מפיחוביץ' 387